

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192258

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Accession No. M 231

சுயாதித்யர்.

ਮਰਾਹ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ੨੧ ਦਿਨ ੧੯੮੫

This book should be returned on or before the date last marked below.

प्रकाशक :
भी. भी. कु. वाघमारे एम. ए.
वाग्विलास मंडळ
हैद्राबाद (दक्षिण).

सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन

मुद्रक :
बा. ल. फाटक
' निजाम विजय प्रेस '
भीळीगुडा, हैद्राबाद द.

गुरुवर्य बळवंत गणेश उर्फ अण्णासाहेब खापर्डे

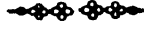
अध्यापक

हिंदु विश्वविद्यालय बनारस यांस

अर्पण

कृष्णाकुमार एम. ए.

अनुक्रमणिका

प्रकाशकांची प्रस्तावना

- (१) प्रास्ताविक
- (२) डॉ. वामन दामोदर गाडगीळ
- (३) यशवंत सदाशिव कोरेकल
- (४) दत्तात्रय माधव कुळकर्णी
- (५) दिवाकर कृष्ण केळकर
- (६) विश्वेश्वर अंबादास कानोले
- (७) भगवान रघुनाथ कुळकर्णी
- (८) मराठी वाङ्मयांतील आपल्या विषयीचे उल्लेख

प्रकाशकाची प्रस्तावना

‘ वाग्विलास मंडळ ’ या संस्थेला, प्रकाशनाच्या कार्याला आरंभ केल्यापासून तीन महिन्यांच्या आंत ‘ मराठवाड्यांतील गद्य लेखक ’ हें ‘ कृष्णाकुमार ’ एम. ए. या कसलेल्या लेखकाचें पुस्तक वाचकांच्या हातांत देण्यास आनंद होत आहे. प्रकाशनाचा कटू अनुभव असतांना हें काम संस्थेनें अगावर घेतलें असून त्यांत योग्य प्रयत्नामुळें जनतेची सहानुभूति मिळत आहे व ती दिवसेंदिवस वाढत जाईल अशी आम्हांस आशा आहे.

प्रकाशनाच्या कार्यास आरंभ केल्यापासून निरनिराळ्या विद्वान् व रमिक लोकांच्या भेटी आम्हांस घ्याव्या लागल्या. त्या सर्वांनीं या योजनेस सक्रिय मदत करण्याचें आश्वासन दिलें; व कांहींनीं तर विलंब न लावतां ताबडतोब आपला भाग दिला याबद्दल आम्ही त्या सर्वांचे आभारी आहों. या सर्व विद्वान् लोकांच्या भेटींत या प्रकाशना संबंधीं जी थोडी चर्चा झाली, त्यासंबंधीं थोडा उल्लेख करणें येथें अनाटायीं होणार नाहीं. या सर्व लोकांनीं केलेल्या सूचनां अमलांत आणण्याचें जर मंडळानें ठरविलें तर कोणतेंही प्रकाशन होणें अशक्य आहे. सर्वांची आवड केव्हांही एक नसते. त्यामध्ये विविधता आढळून येते. केवळ विविधता असेल तर हरकत नाहीं; पण त्या आवडीमध्ये विरोध असेल तर कार्यच होणें शक्य नाहीं. कोणी लघुकथांना नावें ठेवतों, तर कोणी काव्यासंबंधीं आपलीं नावड प्रदर्शित करतो. कोणी निबंधांना निरस ठरवितो व कोणी नाटकांना ‘ चछोर ’ समजतो. कोणी लघुकथे संबंधीं आपलें प्रेम व्यक्त करतो तर कोणास काव्यासंबंधीं फार उमाळा येतो. अशा भिन्न प्रकृतीच्या व आवडीच्या लोकांना रुचणारा व पचणारा एक वाङ्मय प्रकार असणें शक्य नाहीं. तसा तो नसल्यामुळें सर्वांना आवडणारें प्रकाशन होणें शक्य नाहीं. मंडळानें या सर्वांचा सारासार विचार करून तीन विद्वान् परीक्षकांच्या मतानें ठरणारें प्रकाशन करावें असें ठरविलें

असून ' वाग्विलास ग्रंथमालेचें ' पहिलें पुष्प म्हणून ' मराठवाड्यांतील गद्य वाङ्मय ' हें पुस्तक प्रकाशित केलें आहे.

या पुस्तकासंबंधी असलेले सामान्य आक्षेप मान्य करूनही त्याचें महत्त्व लक्षांत घ्यावयास पाहिजे. या पुस्तकानें येथील गद्य वाङ्मयाची त्रोटक कल्पना येऊन त्या सबंधीची संकलित माहिती वाचकास उपलब्ध होतें. आमच्या मराठवाड्यांत खरोखरच कांहीं उत्तम लेखक आहेत ही जाणीव तरी मराठवाड्यांतील सर्व महाराष्ट्रीय लोकांना आहें काय ? नांदेडच्या कानोल्याचें लिखाण ऐतिहासिक दृष्ट्या अमोल आहे, याची किती लोकांना कल्पना आहे ? दिवाकर कृष्णाचें लघुकथा व कादंबरी या क्षेत्रांतील महत्त्व किती लीक झालेलात ? बॅलशंकर व बी. रघुनाथ या तरुण व उत्साही लेखकांच्या लेखनीतील तेज किती लोकांनी पाहिलें आहे ? योग्य कार्यक्षेत्र, लिखाणाला अवसर व अवश्य अमलेलें उत्तेजन या गोष्टींच्या अभावीं असे अनेक हिरे अद्याप तसेच बाजूला पडलेले आहेत. त्यासाठीं समाजानें कार्यक्षेत्र निर्माण करावयास नको काय ? त्यांच्या प्रकाशनाला अवसर देऊन त्याचा प्रसार करण्याची व्यवस्था समाजानें करावयास नको काय ? योग्य मोबदला तर दूर राहिला, पण अधिक लिखाण लिहिण्यास उत्तेजन देऊन त्यांचा गौरव समाजानें करू नये काय ? पण या गोष्टीची जाणीव समाजाला आहे कोठें ? ती जर असती तर मराठवाड्याचा भाग वाङ्मयाच्या दृष्टीनें एवढा मागे कां राहिला असता ? सारांश, मराठवाड्यांतील गद्य वाङ्मयासंबंधी संकलित माहिती देणारें हें पुस्तक रसिक वाचकांना उपयुक्त वाटेल यांत शंका नाही.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या पुस्तकानें मराठवाड्यांतील गद्य लेखकांचें वाङ्मयांतील स्थान कोणतें लागेल हें ठरविण्यास मदत होईल. हा टीकात्मक ग्रंथ असल्यामुळें येथील गद्य-वाङ्मयाचें त्यांत थोडक्यांत परीक्षण असून त्याचें महत्त्व जनतेला सहज पटू शकेल. आपलें गद्य वाङ्मय जें आहे तें हें आहे. तें चांगलें आहे कां वाईट आहे, हें वाचकांनीं ठरवावें. त्याचें त्रोटक व संकलित स्वरूप लेखकानें आपल्या समोर ठेविलें आहे. त्यावरून

कांहीना तें सर्व वाङ्मय वाचण्याची इच्छा होईल व ते वाचल्यानंतर वाचकाला या वाङ्मयासंबंधी आपलें मत बनवितां येईल. वाङ्मयाचा तौलनिक अभ्यास करणारास हें वाङ्मय वाचून या लेखकांचें वाङ्मयांतील स्थान ठरविण्यास मदत होईल.

मराठवाड्यातील प्रमुख गद्य वाङ्मयासंबंधी संकलित माहिती जरी या पुस्तकात आली असली तरी प्रस्तुत ग्रंथ कर्त्याच्या लिखाणासंबंधी त्यांत कांहीच माहिती नाहीं. येथील गद्य वाङ्मयाच्या पुस्तकांत त्यांची व त्यांच्या लिखाणाची माहिती नसणें अयोग्य होईल. सौजन्य व विनय या दोन गुणामुळे स्वतःच्या लिखाणासंबंधी त्यांनीं कांहीही लिहिलें नाहीं व तसें करणें शिष्टाचाराच्या दृष्टीनें इष्टही नव्हतें. कोणी तरी तिऱ्हाइतानें तें काम करणें इष्ट आहे या दृष्टीनें त्यांच्या लिखाणासंबंधीं येथें थोडक्यांत माहिती देण्याचें आम्हां गोजिलें आहे.

रा. सेतु माधवराव पगडी एम. ए. यांचें टोपण नांव 'कृष्णाकुमार' असून नांदेडचे कवि 'कृष्णाकुमार' हे मिगळे सद्गृहस्थ आहेत. केवळ नामसादृष्याशिवाय त्यांच्यांत कांहीं साम्य नाहीं. रा. पगडी हे सुविद्य पंडित असून त्यांचा लिहिण्याचा व्यासंग व हीस फार दांडगी आहे. अभ्यासू व रसिक वृत्ति असल्यामुळें त्यांनीं महत्वाच्या नोकरीची जबाबदारी संभाळून अगदीं थोड्या काळांत बरीच वाङ्मय निर्मिति केली आहे. 'गद्य लेखक' हें त्यांचें ४ थें अपत्य असून यापूर्वीचीं तीन जनतेच्या पूर्ण परिचयाचीं आहेत. येवढ्या तरुण वयांत ४ अपत्ये झालीं म्हणून कोणी काळजी करण्याचें कारण नाहीं. कारण, अशा अपत्यांची संस्थानाला आज अतिशय गरज असून संतति नियमनाची काळजी त्यांनीं आज करूं नये. त्यांना अशीं अनेक अपत्ये—व तीं याहूनही बाळसेदार अपत्ये होवोत असें आम्हीं इच्छितो.

त्यांना लिहिण्याचा नाद हा बऱ्याच दिवसांपासून आहे. त्यांचें लिखाण आरंभीं नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालें व नंतर 'उषा' हा त्यांचा लघुकथा संग्रह पुस्तक रूपानें प्रसिद्ध झाला. त्यानंतरचें 'मराठवाड्यांतील आधुनिक कविता' हें त्यांचें टीकात्मक पुस्तक होय. गेल्या मे मध्ये 'अलकनंदा' या

नांवांनै त्यांचा दुसरा 'लघुकथा-संग्रह' प्रसिद्ध झाला असून 'मराठवाड्यांतील गद्य वाङ्मय' हे त्यांचे चौथे पुस्तक आतां प्रसिद्ध होत आहे. त्यांचे इतर लिखाणही बरेच विविध असून कांहीं संशोधनात्मक आहे. ते स्वतः इतिहासाचे विद्यार्थी असल्यामुळे त्यांना संशोधनाचा बराच नाद आहे. येथील अनेक अडचणीमुळे किती तरी लोकांना आपले लिखाण प्रसिद्ध करण्यास अवसर सांपडत नाही. कांहींना तसा अवसर असला तर इतर बंधनामुळे तसे करता येत नाही. तरी पण कृष्णाकुमारांनी ही चार पुस्तके लिहून प्रादेशिक वाङ्मयात बरीच महत्वाची भूटाकली आहे.

त्यांच्या लिखाणाचे मुख्यतः दोन विभाग पडतात. एक कथात्मक वाङ्मय व दुसरे टीकात्मक वाङ्मय 'उषा' व 'अलकनंदा' ही त्यांचीं दोन पुस्तके कथात्मक आहेत व मराठवाड्यांतील आधुनिक कविता व गद्य वाङ्मय हे ग्रंथ टीकात्मक आहेत. 'उषा' ह्या कथा संग्रहांत एकंदर २० लघुकथा आहेत. या कथांचा विशेष म्हणजे त्यातील प्रादेशिकत्व लेखकाचा सस्थानांतील अनुभव विशेषतः खेडेगावांतील निरीक्षण व स्वतःची बुद्धिमत्ता यामुळे बट्टेबाज, शापित, प्रवृत्ति या लघुकथांतून येथील विशेषतः खेडेगावांतील सामाजिक परिस्थितीवर बराच प्रकाश पडतो. 'एक्सपेरिमेंट' 'डॉक्टरांचा डायलेमा' या कथांना इंग्रजी नावे देण्याच्या ऐवजी मराठी नावे अधिक उपयुक्त व उठावदार दिसलीं असतीं विचारांच्या सामान्य मराठी वाचकाला एवढे अवजड शब्द कांठून समजावे? 'एक्सपेरिमेंट' या कथेत मानसशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या अविवाहित तरुणाने एकाद्या मुलीच्या हृदयावर प्रयोग करणे कसे धोक्याचे आहे, हे सूक्ष्म तऱ्हेने दाखविले आहे. 'डॉक्टरांचा डायलेमा' या कथेत डॉक्टरांच्या मनांतील विचारांचे सूक्ष्म धागे दोरे फार सुंदर तऱ्हेने उकलून दाखविले आहेत. एक अनाथ विधवा डॉक्टरांकडे आली असतांना त्यांच्या मनांत जुन्या सस्कारांचे व सहानुभूतीचे द्वंद्व युद्ध चालले होते. शेवटी सहानुभूतीचा विजय होऊन 'मंगला' त्यांच्या मांगल्याचे निधान झाली. 'बट्टेबाज' ही लघुकथा मराठवाड्यांतील कोणत्याही खेड्यांत दिसणारी गोष्ट आहे. तेलंगणामध्ये अशा गोष्टी ववचित

दिसतील, पण मराठवाड्यांत मानाजी आहेत व त्यांचा बदला घेणारे सभार्जाही आहेत.

कृष्णाकुमार हे लघुकथा लेखकापेक्षा निबंधकार व टीकाकार म्हणून अधिक शोभतात. त्यांची सूक्ष्म दृष्टि लघुकथांतून जरी दिसत असला तरी ती निबंधांतून टीकानिबंधांतून अधिक दृष्टांतपनीस येते. 'अलकनदा' या संग्रहात १४ कथा आहेत. या कथांतून प्रादेशिकताच सर्व पूर्णपणे भरली असून मराठवाड्याचे अनेकविध स्वरूप त्यात प्रगट झालेले आहे या कथांस कांही ऐतिहासिक कथा असून त्या सग्स वडल्या आहेत. त्या ऐतिहासिक असल्यातरी त्यात प्रादेशिकतेचे वैशिष्ट्य आहेच. 'शेवट' या कथेत दीलतखानाच्या आयुष्यांतोळ एक महत्वाचा प्रसंग सागून शोकात्मक शेवट दाखविला आहे. दीलतखान हा कळमनूरी परगण्याचा ताहुददार होय. पाडव्याच्या दिवशी त्याच्या दरबारांत आनदाचा समारंभ चालू असतां हैद्राबादचे त्यावेळचे नवीन दिवाण नवाब मिराजुन्मुक यांज कडून एक लखोटा आला त्यांत ताहुदीबी पद्धत बद करून रास्त तालुकदार नेमिले आहेत. नवीन तालुकदाराला कायमचा 'जायजा' देऊन निघून येणे असे नवाब साहेबांनी लिहिले होते. कळमनूरीचे आपले सर्व वैभव जाणार हे त्याच्यापुढे दिसू लागले त्याच वेळी त्याला फकीर चदाशहाचा शाप आठवला. 'माझे कस असे तू कापलेस तसेच तुझ्या वैभवाचे पखही लवकरच कापले जातील' दीलतखानाला मागचे व पुढचे चित्र कसे दिसले हे लेखकाने फार सुंदरप्रकारे चित्रित केले आहे. यासंबंधी काय करावे हे त्यास सुचेना. शेवटी शिकारीसाठी तो षोड्यावर बसून निघाला चित्याच्या वासामुळे घोडा बुजला व भरधाव पळत सुटला. दुर्दैवाने अथवा सुदैवाने त्यांत त्याचा अंत झाला. एवढा मोठा शूर सरदार केवळ षोड्यावरून पडून मरण पावला असे संभवत नाही. त्याने मरण आपणावर ओढून आणले. 'शूराला अपमानापेक्षा मरण पत्करते' ही गोष्ट फार सूक्ष्मपणे त्यात सूचित केली आहे. 'सवाल' या कथेतील सटव्याच्या 'मला काऊन मागले' हा सवाल कोणाच्या हृदयांत कळवळा उत्पन्न करणार नाही? 'सर्जंगावासारख्या

आपत्याची आवड स्त्रियांना नैसर्गिक असते हे 'तो दिवस' या कथेत वर्णिले आहे. तरुण विधवा वृंदेचा भीषण स्थिति 'असहाय आकर्षण !' या कथेत वर्णिली असून हा प्रादेशिक कथेचा उत्कृष्ट नमुना आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. 'दसरा' व 'प्रमाथी संज्ञावात' यांत प्रेमवेढ्या लोकांना हवेत न उडतां व्यवहारांच्या कडक उन्हाची चपराक बसली म्हणजे ते कसे ताळघावर येतात हे मामिपणें दाखविले आहे. 'मस्तान' या कथेत भाडोत्री शरीर रक्षकाचा बर्ग येथे कसा असतो याचे समर्पक वर्णन करून 'मस्तान' सारखा अशा वर्गाला अपवाद दाखविला आहे. पण त्यामुळे कथेचे प्रादेशिक वैशिष्ट्य नष्ट झाले आहे. सूत्र वाचकाला त्याचा ध्वनि कळत्याशिवाय रहाणार नाही. 'साविद्या' या कथेत वर्णन केलेले स्वप्न वेदान्तपर असून 'मुक्त हो मुक्त हो' असा जननेला संदेश देत आहेसे वाटते. विद्या जर आत्मविश्वाम निर्माण करित नसेल, 'मुक्त हो' असे म्हणत नसेल तर ती विद्याचा नव्हे 'साविद्या या विमुक्तये' या उक्तीने कथेचा शेवट चांगला साधला आहे. 'अलकनंदा' या शेवटच्या कथेतील उपकथा शोकपर्यवसायी असून मृत्यूचा योगायोग-काल कांहीं कोणाला टाळतां येत नाही, त्याबाबतीत माणूस असहाय आहे. हे तत्त्व वर्णन करण्याच्या प्रयत्न केला आहे आंतरस ही कथा केवळ वर्णनपर असून त्यांत कथेचा भाग जवळजवळ नाहीच. बऱ्याच कथा जशा परिणामकारी व्हावयास पाहिजेत तशा झालेल्या नाहीत.

मराठावाड्यांतील आधुनिक कविता व प्रस्तुतचें गद्य वाङ्मय हीं दोन पुस्तके टीकात्मक अमल्यामुळे अनेक लेखकांच्या लिखाणांवर त्यांत चर्चा केलेली आहे. 'आधुनिक कविता' या पुस्तकात १३ कवींच्या काव्या संबंधीची माहिती दिली आहे. या शिवाय इतर कवि संस्थानांत नाहीत असे नाही. पण त्यांची काव्याची पुस्तके प्रसिद्ध झालेली नसल्यामुळे, त्यांच्या काव्या संबंधी लेखकाने चर्चा केली नाही. कांहीं कवींचे काव्य या १३ कवींपैकी कांहीं कवींच्या काव्याहून अधिक व सरस असूनही दुर्दैवाने त्यांनी आपली कविता न छापल्यामुळे त्यांचा समावेश बरील पुस्तकांत होऊ शकला नाही. केवळ

उदाहरणासाठी ओरंगाबादेचे ' कृष्णदास ' किंवा वेरूळचे विनायकबुवा यांचा नामनिर्देश केल्यास अनाठायी होणार नाही. मराठवाड्यांतील आधुनिक काव्यसंपत्ति कमी नाही. गुणाने तर ती मुळीच कमी नाही. तिला प्रकाशांत येण्यास अवसर न सापडल्यामुळे व योग्य उत्तेजन न मिळाल्यामुळे ती तशीच पडून आहे व तिची वाढ झाली नाही. दिवसेंदिवस शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबर प्रकाशनाची साधनेही हळुहळू उपलब्ध होत आहेत. त्यांत होतकळ कवींना निश्चित स्थान मिळेल यांत शंका नाही.

कवींनी काव्य लिहिले, पण त्यांतील उत्कृष्ट रमाचें सेवन स्वतः करणें हें रसिकाचें काम आहे. साध्या लोकांना त्यांतील रसाचा आस्वाद देणें हें रसिक-टीकाकाराचें काम आहे. हें काम कृष्णाकुमारांनीं अत्यंत मार्मिकतेनें केलें आहे. मार्मिक टीकाकार काव्यांतील गुणदोषांचें योग्य विवरण करून त्याचें महत्त्व सामान्य वाचकांस पटवून देतो. रसिक टीकाकारास कोणत्याही गोष्टी कडे पहाण्याची एक विशेष दृष्टि असते. ती सामान्य लोकांत नमल्यामुळे, काव्यांतील रहस्य त्यांच्या सहज ध्यानांत येत नाही. तें रहस्य टीकाकार वाचकांसमोर मांडतात व सहाजिकच त्यांना काव्याचा आस्वाद चाखता येतो. सारांश कृष्णाकुमारांनीं आपल्या पुस्तकांत येथील आधुनिक काव्याचा सामान्यतः चांगला परामर्श घेतला आहे.

शेवटीं प्रस्तुत पुस्तका संबंधी थोडेसें लिहून ही प्रस्तावना संपवितां. येथील ' गद्य-लेखकांसंबंधीं आपलें लिखाण कृष्णाकुमारांनीं मर्यादित केलेले आहे. केवळ ज्यांचीं पुस्तके छापली गेली आहेत अशा कांहीं गद्य लेखकांसंबंधीं यांत लेख आहेत. रा. वैद्य यांनीं लिहिलेल्या कोरटकर चरित्रांस वाङ्मयदृष्ट्या कांहीं महत्त्व नसलें तरी मराठवाड्याच्या सामाजिक व सार्वजनिक जीवनला त्यानें एक नवीन दिशा लावली यांत संशय नाही. तसेंच पुस्तक रूपाने आपलें लिखाण प्रसिद्ध न करू शकलेले कांही लेखक आहेत त्यांचें लिखाण विकुरलेखें व त्रोटक असलें म्हणून अनुलेखनीय आहे असें नाही. रा. र. मु. जोशी. रा. पोहोनेरकर, डॉ. भाले, रा. वाघमारे वगैरे लेखकांचा उल्लेख प्रस्तुत पुस्तकांत करावयास हवा होता

येथील प्रमुख लेखकांच्या लिखाणा संबंधी कृष्णाकुमारांनी केलेले विवेचन समर्पक असून कांहींचें बरेंच विस्तृत झाले आहे. त्यांची भाषा ओषवती असल्यामुळे व लिखाणांतील योग्य मर्मस्थळे शोधून तीं वाचकांपुढे मांडल्यामुळे हे लेख कंटाळवाणें वाटत नाहीत टीकात्मक लिखाण हें मूळ लिखाणावर उभागलेलें असल्यामुळे त्यांतील गोडीवर टीकात्मक लेखांची गोडी बरीचशी आवलंबून असते. हिंरा स्वतः तर प्रकाशमान असतोच, पण त्याला पैलू पाडल्यास तो अधिक सुंदर दिसतो; तद्वत् येथील गद्य-लिखाण चांगलें तर आहेच, पण तें कित्याक व कसे चांगलें आहे हें प्रस्तुत पुस्तकावरून वाचकास कळेल.

त्यांची भाषा साधी व सरळ असली तरी तीवर प्रादेशिकतेची छाप बरीच दिसून येते. लेखकाचा बहुतेक काल मराठवाड्याबाहेर गेल्यामुळे परभणी, बीड कडील वाक्प्रचार त्यांच्या लिखाणात दिसत नाहीत उर्दू व इंग्रजी या भाषा त्यांच्या अधिक परिचयाच्या असल्यामुळे त्यांचा परिणाम त्यांच्या लिखाणावर झालेला दिसतो Melodramatic सारखे इंग्रजी शब्द सामान्य वाचकाला कसें ममजावें ? I am hired सारखे इंग्रजी वाक्प्रचार मराठी कथेंतून अस्थानी वाटतात. Tragedy, अपील सारखे शब्द इंग्रजीचें ज्ञान नमलेल्या वाचकाम आनंद देत नाहीत.... human अतएव जाम्त जवळचा ' या वाक्यांत इंग्रजी शब्दाजवळ संस्कृत शब्द ठेविला आहे. 'मनाच्या एका विशिष्ट पैलूला या गोष्टी बेफामपणें अपील करतात.' अशी वाक्ये सामान्य लोकांना कशी समजावी ? केवळ सुशिक्षित समाजच आपली पुस्तके वाचील अशी संकुचित कल्पना लेखकानें न ठेविलेली बरी. चार पुस्तके शिकलेला एकादा गिरणीतील मजूर आपल्या अक्षर-शत्रू निघाला ही पुस्तके वाचून दाखवू शकेल. निदान अशा शब्दांचा अर्थ तरी मराठीत पुढें द्यावयास पाहिजे होता त्यामुळे इंग्रजी न येणाऱ्या वाचकांची गैरसोय होते, व त्यांचा कांहीं वेळेस हिरमोड होतो. प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याचा मराठी भाषा शास्त्राचा अभ्यास बराच कमी असल्यामुळे व्याकरण विषयक चुका बऱ्याच आहेत. त्या थोड्याशा प्रयत्नानें नाहीशा होण्यासारख्या आहेत.

शेवटी, वाग्विलास मंडळानें हातीं घेतलेल्या प्रकाशनाच्या कार्यांत सर्व वाङ्मयप्रेमी लोकांनी हातभार लावून तिला यशस्वी करण्याचें श्रेय घ्यावें अशी विनंति करून व सर्व सहकाऱ्यांचे आभार मानून ही प्रस्तावना संपवितों.

व्यवस्थापक,

आश्विन शु॥ १ श. १८६२ }
हैद्राबाद द.

प्रकाशन विभाग
वाग्विलास मंडळ

प्रास्ताविक

महाराष्ट्रांतील इतर भागांच्या मानाने मराठवाड्यांतील गद्य वाङ्मय अत्यल्प आहे हे नाकबूल कर्ता येत नाही. या वाङ्मयाला सुरवातही फार उशीरा म्हणजे या शतकाच्या सुरवातीस झाली. तेव्हापासून आतांपर्यंत प्रभिद्ध झालेल्या गद्य पुस्तकांची यादीहि शेषश्लासच्या आंतच भरेल. याला कागें ही बरीच आहेत. एक तर संबंध महाराष्ट्राशी या बाबतींत तुलना करता येत नाही. कारण मराठवाडा हा क्षेत्रफळ व लोकसंख्येच्या दृष्टीने महाराष्ट्राच्या एक पंचमांश आहे व त्या प्रमाणांतच येथील वाङ्मयनिर्मिती पाहिली पाहिजे. दुसरे कारण असे की, गद्य लेखनाचा प्रकार हा आधुनिक शिक्षणपद्धतीला सुरवात झाल्यावर रूढ झाला. यापूर्वी गद्य वाङ्मय नव्हते असे नाही. बखरी, पत्रे, व साधुमंतांच्या हकीकती इत्यादि गद्य वाङ्मय पूर्वी अस्तित्वांत होतें. महानुभवांचें गद्य वाङ्मय, निरनिराळ्या बखरी, योद्धे व मुत्सद्दी यांनी लिहिलेलीं निरनिराळीं पत्रे, नाना फडणीसांचें आत्मचरित्र धर्गरे गद्य वाङ्मयाचें उदाहरण देतां येईल. पण मध्ययुगीन वाङ्मयाचें वैशिष्ट्य पद्यांत होतें. गद्यांत नव्हे व त्या दृष्टीने गद्य वाङ्मयाची व त्याचे

मुख्य प्रकार म्हणजे ललित वाङ्मय याची वाढ गेल्या शे दीडशे वर्षांतच झाली. जर महाराष्ट्रांत ही स्थिति, तर मराठवाड्यांत गद्य लिखणाला सुरवात एकोणीसाव्या शतकाच्या अखेरीस झाली अमल्यास काय नवल? महाराष्ट्र व मराठवाडा या मधले दळणवळण साधारणपणे इ. स. १८०० पासून १८७५ पर्यंत कमी झालें होतें, तें पुन्हां रेल्वेच्या सोयीमुळे सुरू झाले. व इ. स. १८६० नंतर महाराष्ट्रांतील बरीच मंडळी इकडे येऊन स्थायिक होऊं लागली. या मंडळींनी आपल्याबरोबर महाराष्ट्रांतील नव्या घडीची कल्पना आणिली. गद्य वाङ्मयांतील पहिले वाङ्मय सेवक पुरुषोत्तमपंत बोडस, व पंडित इत्यादि मंडळी भा. पैकीच होत. अर्थात यापूर्वी गद्य वाङ्मय लिहिलें गेलें नाहीं असें नव्हें. श्री हंसराज स्वामीजी (जन्म १३९८ परभणी व मृत्यु १८५५ परंडा) गद्यरूप तत्वज्ञाडा म्हणून एक ग्रंथ लिहून ठेविला आहे तो अद्याप प्रकाशित झाला नाहीं. पण स्थूल मानानें पाहतां आपल्या येथें गद्य वाङ्मयाला खरी सुरवात चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वी झाली हें निसंशय होय. ज्या प्रमाणें तिकडून इकडे येऊन स्थायिक झालेल्या मंडळींत पंडित, बोडस, फाटक, केळकर, भिडे, पाटील, अत्रे ही मंडळी होती त्यांप्रमाणें महाराष्ट्रांतील शिक्षण संस्थांचा फायदा घेण्याच्या निमित्तानें इकडून बरीच मंडळी तिकडे गेली व व्यवसायानिमित्त जाऊन तिकडे स्थायिक झाली. “म!झे रामायण” कर्ते दत्तो अप्पाजी तुळजापूरकर याचें नांव या बाबतींत घेतां घेईल. या शतकाच्या सुरवातीस मराठवाड्यांतून बरीच मंडळी पुण्यामुंबईकडे किंवा नागपूरउमरावतीकडे शिकण्याच्या निमित्तानें गेली होती व त्यांनी परत येतांना नवीन कल्पना, नवीन विचार व नवीन ध्येयें बरोबर आणलीं. मराठवाड्यांतील कोणत्याहि मोठ्या शहरांत आपल्याला निग्निराळ्या व्यवसायांत पडलेली अशी मंडळी आढळतील कीं, ज्यांचें कॉलेजशिक्षण फर्ग्युसन कॉलेज किंवा अशा पुण्या मुंबईकडच्या कॉलेजांत झालें आहे. पण गंमत अशी कीं, या मंडळींनीं मराठवाड्यांत आधुनिकपणाचें वारें खेळविलें व इकडील लोकांसमोर पुण्या मुंबईकडचें चित्र ठेवून त्यांच्यांत नवयुगाविषयी कुतुहल निर्माण केलें एवढेच. प्रत्यक्ष वाङ्मय

कार्यांत यापैकी फारच थोडी मंडळी पडली. गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत जी गद्य वाङ्मय निमित्ती झाली आहे तिचा बराचसा वारा इकडील मुत्की लोकांतील विनपदवीधर व बाहेर ज्यांचे शिक्षण झाले नाही, अशाच लोकांकडे जातो. लेखकांची जी नावे सहज डोळ्यासमोर आली त्यांची यादी खाली देत आहे.

	रा.	ग्रंथ
(१) दत्तात्रय माधव कुलकर्णी वकील	तुलजापूर	तुलजापूर वर्णन व इतर भाषांतरित कादंबऱ्या.
(२) नारायणराव पेशवे वकील	,,	भाषांतरित पुस्तके
(३) गणपतराव पेशवे वकील	,,	,,
(४) मोतीलाल हीराचंद गांधी	उस्मानाबाद	महावीर चरित्र व इतर जैन वाङ्मय
(५) भगवंत गोविंद तोडेवाले	अंबेजोगाई	पैगंबर चरित्र व इतर ग्रंथ
(६) वामन दामोदर माडगील	निजामाबाद	फिरस्त्याचे निवडक लेख
(७) यशवंत सदाशिव कोरेकल	हैदराबाद	विचारवैभव, यशोविलास, किरण कोस्तुभ
(८) बाळुजकर	,,	राजा रामरायांच्या घराण्याचा इतिहास
(९) रामचंद्रराव काटे	सेलू (पैरभणी)	भूषणचें मराठी भाषांतर

(१०) धारवाडकर	गुलबर्गा	सत्यज्ञानतीर्थ चरित्र व भारत तात्पर्य- निर्णयाचें मराठी भाषांतर
(११) विश्वेश्वर अंबादास कानोले	मांदेड	गुरु गोविंदसिंह चरित्र
(१२) दत्तात्रय अनंत सराफ	मांदेड	तुळाराम चरित्र व इतर पुस्तके
(१३) अत्रे	हैदराबाद	प्रेमचंदाच्या गोष्टींचे अनुवाद
(१४) भगवान रघुनाथ कुळकर्णी	परभणी	ओ ५ कादंबरी
(१५) का. सी. वैद्य	हैदराबाद	कीरटकर चरित्र
(१६) कृष्णाकुमार एम. ए.	गुलबर्गा	उषा, अलकनंदा व मराठवाड्यांतील आधुनिक कविता
(१७) दिवाकर कृष्ण केळकर	हैदराबाद	किशोरीचें हृदय, तोड ही माळ व समाधि व इतर सहा लघुकथा
(१८) ब्रह्मपुरीकर	गंगाखेड	मदनिका कादंबरी
(१९) सी. किलोस्कर	हैदराबाद	माझा भाई
(२०) कुळकर्णी	"	माणिक प्रभू

वरील नांवें सहज सुचलीं तीं दिली आहेत. यावरून वरील लेखकांत पदवीधर मंडळी किती कमी आहेत तें समजून येईल. या पैकीं बऱ्याच मंडळींना लेखनस्फूर्ति मराठवाड्याबाहेरील शालेय व कॉलेज शिक्षणांतून झाली नाही. पण महाराष्ट्राशीं वाढतें वळणवळण, तिकडील लोकांची येजा,

मामिकें वृत्तपत्रें इत्यादींची तिकडून इकडे होणारी आयात व त्यांतून इकडील लेखकांना देण्यांत आलेल्या सोयी यामुळे हे लेखक वाङ्मयांत पडले व हलूहलू वाङ्मय निर्मिति होऊं लागली.

वरील विवेचनावरून पाहतां इकडील लेखकांचे एकंदरीत तीन गट पडतात, (१) बाहेरून येऊन इकडे स्थानिक झालेले, (२) इकडून जाऊन बाहेर स्थानिक झालेले, (३) इकडील मुक्ती लेखकांपैकीं, (अ) बाहेरील शिक्षण घेऊन परत इकडे आलेले, (ब) इकडील विश्वविद्यालयीन शिक्षण घेतलेले, (क) पदवीधर नसलेले इकडील लेखक. अलीकडे दहा पांच वर्षांत पुढे येत असलेले लेखक म्हणजे (१) बी. रघुनाथ, (२) डॉ. भाले, धर्माबाद (३) जोशी, धर्माबाद, (४) बालशंकर देशपांडे, (५) सो. उषाबाई पगडी (६) सो. सुशीलाबाई फाटक वगैरे मंडळी होत.

अर्थात्च इकडील गद्यवाङ्मय अद्याप अत्यल्प आहे यांत शंकाच नाही. तरी पण त्यांतल्या त्यांत इकडील लेखक मंडळी मार्ग काढीत आहे. होतकरू लेखकाना पुढे आणण्याकरितां एखादें मासिक नाही या मुळें बऱ्याच लोकांचें बरेचसें लिखाण पडून आहे. बाहेरील मंडळीनीं अलीकडे लिहिलेल्या पुस्तकांत श्री. जोशी यांचे मराठवाड्यांतील अर्वाचीन कवितेचा साद्यंत इतिहास देणारे अर्वाचीन मराठी वाङ्मय या पुस्तकाचा उल्लेख केल्याशिवाय राहवत नाही. बाकी परप्रांतीय लेखकांचे मराठवाड्याविषयीचे उल्लेख हे बरेचसें अज्ञान व गैरसमजूतीवर आधारलेले असतात. या विषयीं साधारण चर्चा पुस्तकांत अन्यत्र केली आहे. पण इकडील आधीच अल्प असलेल्या गद्य वाङ्मयांत प्रादेशिक वैशिष्ट्याचा अभाव जाणवतो. इकडील सामाजिक व सांस्कृतिक प्रश्न, इकडील इतिहास, इकडील मान्यवर व्यक्ति, इकडील योद्धे व मुत्सद्दी, व इकडील बहुजन समाज यांचें चित्र आमच्या वाङ्मयांत कां येऊं नये? यांनें मराठी वाङ्मयांतील एका रमणीय विभागाची स्थापना होऊन कोंकण, गोमंतक, विदर्भ, गोंडवन इत्यादि बरोबर मराठवाड्यांतील प्रादेशिक वाङ्मयामुळे मराठी वाङ्मयांत विविधता येईल. अर्थात् इकडील संबंध

लेखक या बाबतीत दोषी आहेत असे म्हणावयाचे नाही. गाडगीळ, भिडे, कानोले, कुळकर्णी, वैद्य, कोरेकल इत्यादींच्या लेखनांतून प्रादेशिकपणा दिसून आल्यावांचून राहात नाही. आमच्या इकडील लेखकांपैकी महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध असलेली मंडळी म्हणजे दिवाकर कृष्ण केळकर, दत्तो अप्पाजी तुळजापुरकर, वामन दामोदर गाडगीळ उर्फ फिरस्ते, यशवंत सदाशिव कोरेकल, इत्यादि होत. अर्थात् गद्य लेखकाविषयीच हे विधान आहे. कवी मंडळांत कान, कोरेकल, व महाजन यांची नावे महाराष्ट्रांत बऱ्याच लोकांच्या माहितीची झाली आहेत. बेबी नाटकेचे कर्ते श्रीपाद नृसिंह बेडे हे परभणी जिल्ह्यांतील पाथरीचे राहणारे, त्यांचे नांव काही दिवस गाजले होते.

तरी एकंदरीत पाहतां आमच्याकडे गद्य वाङ्मयाची निमिती अपाट्याने होत नाही हे निर्विवाद आहे. याला माझ्या मते परिस्थिति कारण नसून आमचा आळस व निष्क्रीयपणा कारण आहे, याने सशय नाही. याचे प्रत्यंतर जी मंडळी वाङ्मय व्यवसायांत पडली आहेत त्यांचेच उदाहरण घेतल्याने समजून येईल. मध्या आहेत ती मंडळी प्रमत्त मनाने लेखन करीत आहेत तर इतरांनीं कां करूं नये? अलीकडे या बाबतीत काही तरी कार्य झाले पाहिजे असे सूझांना वाटू लागले आहे. परभणीला कुळकर्णी यांनी प्रकाशनाची योजना हातीं घेतली आहे व 'दीप' नांवाचा लघुकथासंग्रह प्रसिद्ध करण्यांत करण्यांत आला आहे. हैदराबाद येथे मराठवाडा मनोरंजक ग्रंथ प्रसारक-मंडळ, नांवाचे मंडळ स्थापन झाले असून त्यांच्यातर्फे 'अलक नंदा' हा लघुकथा संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे. परड्याच्या श्रीहंस मंडळाने हंसराज स्वामीचे सर्व ग्रंथ प्रकाशित करण्याचा संकल्प केला असून गेल्या वैशाखांत 'आगमसार' हा वेदांतपर ग्रंथ छापून प्रकाशित केला आहे. औरंगाबादकर मंडळी प्रातिनिधिक कविता संग्रह प्रकाशित करण्याच्या मार्गे लागली आहेत. हैदराबाद येथे मधून मधून चांदरातींतील डोहाळ जेवणे होत आहेत, व लवकर बाळसेदार वाङ्मयापत्यांचा लाभ मराठवाड्याला होईल असें सुचवीत आहेत. पण सर्व लेखकांना एका ठिकाणी आणणारी मध्यवर्ती

मंस्था अमणें आवश्यक आहे. व्यापक प्रमाणावर प्रकाशनाची योजना झाली पाहिजे. तसेंच आमच्या इकडील पदवीधर लोकांनी निष्क्रीयतेत पडून न राहतां वाङ्मयनिर्मितीकडे लक्ष दिलें पाहिजे. रसिक वाचक, लेखक व धनिक एकत्र आल्यावर वाङ्मयाचें पाऊल झपाट्यानें पुढें पडल्याशिवाय रहाणार नाही. असें घडून येऊन महाराष्ट्राच्या वाङ्मयीन नकाशावर लवकरच मराठवाड्याचें नांव ठळकपणें लिहिलें जाईल अशी आशा बाळगण्यास काय हरकत आहे ?

१-९-१९४०

कृष्णाकुमार एम. ए.

डॉ. वामन दामोदर गाडगीळ.

फिरस्त्यांचा " खुसखुशीत मेवा " इ. स. १९३४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. नि त्याच सुमारास ती मला चाखावयास मिळाला. त्या गोष्टीला आज पाच वर्षे होत आली पण फिरस्त्यांचे लेख कितीवा वाचले तरी त्यांची गोडी काहीं कमी होत नाही आणि त्यांच्या लिखाणाने माझ्या सारख्या नवशिक्या वाचकालाच चटका लाविला आहे असे नव्हे तर अद्यांच्या सारख्या सुप्रसिद्ध साहित्यिकांच्या तोंडून ' फिरस्ते ' हे मराठी साहित्यांतून फेरफटके मारणारे काहीं नवखे मुशाफर नव्हेत असे उद्गार काढावयास लाविले आहेत. फिरस्त्यांचे लेख निरनिराळ्या विषयांवर आहेत. स्थानिक वृत्तपत्रांतून अद्यापपर्यंत त्यांची वाङ्मय सेवा चालू आहे. कधी हैदराबाद ते लाहोरच्या प्रवासावर वाचकांना ते घेऊन जातील, कधी माप्ताहिक समालोचन करून ते वाचकांस जगातील प्रडामोडी अवलीकावयास लावितील तर कधी प्रचलित सामाजिक विषयावर आपली मते लिहून येथील समाजांत लहानशी खळबळ उडवून देतील. त्यांचे अगदी अलीकडील लेख सुद्धा त्यांची विनोदबुद्धि पूर्वी इतकीच ताजी व वैशिष्ट्यपूर्ण असल्याचा निर्वाळा देतात.

फिरस्त्यांच्या लिखाणांत इनकी गोडी उत्पन्न होण्यामाग्वे काय आहे ? त्यांच्या विषयांची निवड कां त्यांचें सुक्ष्म निरीक्षण ? कां त्यांची कसलेली भाषा कां शैली कां त्यांचा विनोद ? या सर्वांपैकी कोणत्या गोष्टींना महत्त्व द्यावें लागेल हे प्रश्न ताबडतोड मनांत उभे राहतात नि स्पष्टीकरण मागतात.

फिरस्त्याचें वय आज साठाच्या वर आहे. त्यांच्या अविरत वाङ्मय-सेवा गेल्या वीस वर्षांपासून सारखी चालू आहे. त्यांचें लिखाण जरी उशीरा प्रसिद्ध झालें तरी वयानें ते मराठवाड्यांतील आधुनिक वाङ्मय सेवकांना गुरुस्थानी शोभतील प्रस्तुत लेख संग्रहांत फिरस्त्याचे एकंदरीत तेवीस लेख समाविष्ट केले आहेत. त्यांपैकी पांच धार्मिक व सामाजिक विषयांवर, पंधरा विनोदी नि उपरोधिक विषयांवर व तीन प्रवास वर्णनपर असे आहेत. या संग्रहांतील मुख्य गाभा जरी विनोदी लेखाचा असला तरी धार्मिक, सामाजिक नि प्रवास वर्णनपर लेख या संग्रहांत समाविष्ट करावयास नको होते असें वांटल्यावाचून राहवत नाहीं कारण फिरस्त्यांचें लिखाण विनोदी असतें अशी एकदां खात्री किंवा असा लौकिक झाल्यावर वाचकांची दृष्टि इतर लिखाणाकडे न वळतां सरळ त्यांच्या विनोदी लेखाकडे वळते. त्यांचे इतर विषयांवरील लेख स्वतंत्र रीतीनें छापले असते तर वाचकांना तिकडे लक्ष द्यावे लागले असते. लेखकाच्या बाबतींत हा अन्याय झाला आहे असें मला वाटतें. कारण विनोदी लेखाइतकीच त्यांच्या इतर विषयांवरील लेखांची योग्यता आहे.

धार्मिक व सामाजिक लेखांचे विषय फिरस्त्यांच्या मनोवृत्तीवर प्रकाश पाडतात. 'मूर्तिपूजेची मीमांसा', 'भुवासंबधी कांहीं विचार', 'आमचे राष्ट्रीय दुर्गुण', 'आमचे संस्कार', 'पाकयज्ञांस्था व हविर्यज्ञांस्था' व 'सीमोल्लंघन' हे ते विषय होत. लेखाच्या निवडीवरून फिरस्ते हे साधारणपणें जुन्या धार्मिक मतांचे, विचारप्रिय, जुन्या व नामशेष होणाऱ्या संस्थाबद्दल हळहळ करणारे, राष्ट्रीय अभयननावद्दल खेद बाळगणारे तलमळीचे लेखक अमावेत अशी कल्पना करता येण्यासारखी आहे.

‘ मूर्तिपूजेची मीमांसा ’ या विचार प्रवर्तक निबंधांत फिरस्त्यांनीं मूर्तिपूजेची खालील प्रकारें मीमांसा करून त्याची आवश्यकता प्रतिपादिली आहे.

(१) परमेश्वराचे स्वरूप म्हणजे निराकार, अव्यक्त, अनंत, सर्वव्यापी, निर्गुण असें आहे. पण ही थियरी झाली. पण याचा फायदा व्यावहारिक दृष्टीनें करून घ्यावयाचा अमला म्हणजे प्रतीकाची आवश्यकता उत्पन्न होते.

(२) जीव ब्रम्हैक्य हें परमध्येय आहे आणि त्याला मनाची एकाग्रता हेंच परम साधन होय आणि एकाग्रता साधण्यास प्रतीक असणें हें आवश्यक आहे. कारण अव्यक्ताचे ठिकाणी चित्ताची एकाग्रता करूं पाहणा-
रास फार कष्ट होताना. निर्गुण ब्रह्मांत विलीन होणें हें अखेरचें माध्य आहे. हें साध्य. प्राप्त होण्यास सगुण व साकार मूर्तीची श्रद्धा व भक्तीपूर्वक उपासना करणें हेंच साधन आहे.

(३) काव्य उपासनेसंबंधीं दोन शंका उत्पन्न होताना. ईश्वर आप-
ल्या प्रार्थनेनें व स्तुतीनें प्रमत्त कां व्हावा व जरी प्रमत्त झाला तरी तो आम्हाला कशी मदत करतो ?

याला फिरस्ते उत्तर देतात की सचिताप्रमाणें मनुष्याला कर्मफल भोगणें आवश्यक आहे पण प्रत्येक जन्मांत तो नवीन कर्म करतो, हीं कर्म बुद्धीच्या प्रेरणेमुळे होतात व या प्रेरणा चांगल्या असाव्या म्हणजे मोक्षाचा मार्ग मोकळा होतो. ज्ञान व मोक्ष हे एकच आहेत. देहेन्द्रियांच्या कोंडींत सांपडलेल्या जीवात्म्याशीं आपल्याच अंगाची सुटका करणाऱ्या अशा मोक्षानु-
कूल प्रेरणा तो बुद्धीस करतो व तो अशा रीतीनें आपल्याला मदत करतो.

मूर्तिपूजेची आवश्यकता फिरस्त्यांनीं अशा रीतीनें प्रतिपादिली आहे. तात्त्विक पद्धतीनें मीमांसा फार उत्कृष्ट रीतीनें केली गेली आहे याबद्दल वाद नाही. निव्वळ तात्त्विक दृष्टीनें मूर्तिपूजेबद्दल कुणांत दुमत होईल असें ही नाही. Clear thinking म्हणजे स्पष्ट व सुसंबद्ध विचार हा फिरस्त्यांच्या

लेखांचा एक मोठा गुण आहे. पण त्यांचे विवेचनांतील मुद्दे विवाद्य नाहीत असे नाही. प्रथम आक्षेप हा की, फिरस्त्यांच्या विचारसरणीवर शांकरप्रणीत अद्वैत मताची छाप पडली आहे. जीव ब्रम्हैक्य हें पद्म ध्येय असें ते मानतात; पण द्वैत मतानुयायाच्या दृष्टीने जीव ब्रम्हैक्य हें ध्येय ठरू शकत नाही. समीपता हें ध्येय आहे. विलीन होणे हें नाही व या मताची छाप समाजांतील बऱ्याच लोकांवर आहे हें विसरून चालायचें नाही. दुसरें असें की मूर्तिपूजेचें नत्व प्रतिपादितांना ईश्वरांत विलीन होणे हें ध्येय व मनाची एकाग्रता हें साधन फिरस्त्यांनी गृहीत धरलें आहे. पण निरनिराळ्या उपास्य दैवतांच्या बुजबुजाटांत परमेश्वराचें एकमेवाद्वितीयत्व लोपून गेल्यासारखें झालें आहे त्याची काय वाट ? मूर्तिपूजेचा उपयोग मन एकाग्र करण्याकडे होतो हे मानल्यावर निरनिराळ्या उपास्य दैवतांच्या मूर्ती डोळ्यासमोर आल्याच आणि शहाण्यांना जरी एका परमेश्वराची कल्पना पटली तरी अज्ञलोकांत तरी ही कल्पना जवळ जवळ लोप पावली आहे हें नाकबूल करून चालणार नाही. शिवाय मन एकाग्र करणे ही क्रिया वैयक्तिक आहे आणि व्यक्ती नितकी उपास्य दैवतें हें एकदां गृहीत धरल्यावर समष्टि धर्म कुठे शिल्लक राहिला ? म्हणून वैयक्तिक मोक्ष साधनाकरितां प्रतीकाचें मनन व पूजन हें केव्हांहि मान्य असलें तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत मूर्तिपूजेचा परिणाम समष्टि धर्माकडे लोकांना न ओढतां व्यक्तिनिष्ठतेकडे ओढण्याकडे झाला हें स्वतः फिरस्तेच कबूल करतील. अर्थात त्यांच्या मीमांसंत दोष नाहीत. फक्त त्यांच्या परिणामाची एक बाजू दाखविली. त्यांनी मूर्तिपूजेची मीमांसा व्यक्तीच्या दृष्टीने केली हें उघड आहे. प्रकृति, परमात्मा, बुद्धि, पुनर्जन्म वगैरे विषयीचे त्यांचे विचार स्पष्ट व भरीव आहेत नि ते गाढ अभ्यासावर आधारलेले आहेत फिरस्त्यांचा दुसरा निबंध 'सुखा' वर आहे. यांत सुद्धा त्यांची सरळ व तार्किक पद्धत दिसून येते. कोणतेंही विधान प्रमेयाशिवाय करायचें नाही. प्रत्येक विधान आधार पाहूनच करायचें, मूळ मुद्याकडे वळतांना पाल्हाळ लावायचा नाही हें त्यांच्या धार्मिक नि सामाजिक निबंधाचें वैशिष्ट्य होय. त्यांचे सुखासंबंधी काहीं विचार सुद्धा असेच मननीय आहेत.

मुखाची व्याख्या ठरवितांना फिरस्ते म्हणतात “ मनाच्या इच्छा तृप्त झाल्या म्हणजे मनास जी अनुकूल संवेदना प्राप्त होते त्यासच ‘ सुख ’ म्हणतां येईल. ह्याचा अर्थ असा की, सुखाचा भोक्ता मनच आहे. ” मनाला हें सुख दोन साधनांनीं मिळतें. एक इंद्रियजन्य व दुसरें बुद्धिजन्य. इंद्रियांना विशिष्ट पदार्थांपासून सुख व विशिष्ट पदार्थांपासून दुःख होण्याचें कारण फिरस्त्यांच्या मते वस्तू वस्तूंमध्ये नैसर्गिक असें कमी जास्त आकर्षण असतें हेंच होय. इंद्रियद्वारा होणाऱ्या सुखापेक्षां बुद्धिद्वारा हाणारें सुख सूक्ष्म, विविध व जास्त शाश्वत असतें. म्हणून तें श्रेष्ठ प्रतीचें असतें. हें सुख प्राप्त करून घेण्याकरितां कधीं कधीं इंद्रिय सुख टाळावें लागतें. सुखाचा लाभ खरा व शाश्वत सुखाचा लाभ सर्व जगाला कसा मिळेल याचा विचार करण्याकरितांच समाजशास्त्र, नीतिशास्त्र, धर्मशास्त्रें वगैरे उदयाम आली आहेत. दुःख नाश म्हणजेच सुख असें नसून सुखाच्या वेदना स्वतंत्र आहेत. हें सिद्ध करून फिरस्ते, पदार्थ हा स्वार्थाचाच पर्याय आहे, या विधानांचा विचार करतांना म्हणतात कीं, हे विधान सर्वांशीं खरें असूं शकत नाही. स्वसुख निरोक्ष अशा दया अगर परोपकार मनुष्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्नच होऊ शकत नाही काय ? अर्थात् अशा भावना होऊ शकतात व इतरांना सुख होण्याकरिता सर्वस्वाचा त्याग करणारे महात्मे पण असूं शकतात. आणि त्यांना जे सुख होतें तें आत्म्याचें सुख म्हणतां येईल. या आत्म्याचें स्वरूप आनंदमय म्हणजे सुखमयच आहे. सुख आत्म्यांतच आहे. बाहेरच्या वस्तूत सुख नाही. हें सुख दिसण्यास ज्ञान पाहिजे इंद्रिय सुख, मनाचें सुख, बुद्धीचें सुख व शेवटीं आत्म्याचें सुख अशा सुखांच्या पायऱ्या फिरस्त्यांनीं दाखविल्या आहेत. पण दुःख-नाश म्हणजेच सुख, सुखाच्या स्वतंत्र संवेदना नाहीत, इच्छा करण्यानें दुःख होतें व क्षणिक सुख वाटलें तरी परिणामी दुःखच, सबब इच्छा मारण्यांत व संसार त्यागांतच खरें सुख आहे या तत्वावर निवृत्ति मार्गाची इमारत उभारली आहे व याचाच अपरोक्ष परिणाम आपल्या गुलामगिरीत दगोचर झाला आहे असें फिरस्ते म्हणतात. सुख नाहीच असें म्हणतां येत नाही. सुख हें हवें आहे पण तें उच्च प्रकारचें म्हणजे आत्मिक सुख पाहिजे आणि हें सुख आत्म्याच्या दृष्टीनें

सर्व प्राणिमात्राकडे पाहून त्यांचें सुख वाढविण्याचा अहर्निश प्रयत्न करण्या-
मंच प्राप्त होतें. याचा आम्हाला विसर पडला. आम्ही वैयक्तिक मोक्षाकडे
लागलों, समाजकार्य विसरलों यामुळेच आमची अवनति झाली आहे असा
फिरस्ते निष्कर्ष काढतात.

फिरस्त्याचा हा लेख चित्त व मननीय आहे. उच्च सदभिरुचि,
उत्कृष्ट तर्कपद्धति व मूलांत जाऊन अवनतीचीं कारणें शोधून काढण्याची
तळमळ या लेखांत दिसून येते. सद्यःपरिस्थितीत त्यांची सुखाची मीमांसा
समाजाला किती तरी उत्कृष्ट रीतीनें मार्गदर्शक होऊं शकेल. पण या उत्कृष्ट
निबंधाला विनोदी लेखाच्या जोडीला बसविल्यामुलें रसहानी बरोबर लेखका-
वर केवढा अन्याय झाला आहे याची सपादकांना कल्पना आलेली दिसत
नाहीं असो. मूर्तिपूजेची मीमांसा करतांना सुखावर मुचलेल्या विचारांचा
निष्कर्ष फिरस्त्यानीं ध्यानांत घेतला असतां व ज्या समष्टि धर्माचा त्यांनीं
जोमानें पुरस्कार केला आहे त्या समष्टि धर्मावर मूर्तिपूजेचा काय परिणाम
झाला आहे याचा विचार केला असतां तर त्याच्या मूर्तिपूजेच्या मीमांसेचें
स्वरूप बरेचसे बदललें असतें याची खात्री वाटते व त्याचे पुढील लेख पाहिले
तर आपल्या विधानाला पृष्टि येते. ' आमचें राष्ट्रीय दुर्गुण ' या निबंधांत
त्यांनीं आपल्या सामाजिक दुर्गुणाची प्रखर चर्चा केली आहे. भिडस्तपणा,
यात्रिकपणा, नीतिधैर्याचा पूर्ण अभाव इत्यादि दोष आपल्याला चिकटले
आहेत म्हणून आपल्या हातून कोणतीच कार्ये होत नाहीत व आपला अधःपात
होतो असें त्यांनीं बजावले आहे. या दुर्गुणाबरोबरच त्यांनीं समष्टि वरील
आपल्या निबंधांत त्याची तळमळ फार उत्कटतेनें व्यक्त केली आहे.
फिरस्त्यांच्या लिखाणांत दुराग्रहीपणा नाहीच. जें काहीं तें सांगतील ते
सरळपणें वाटेल त्या गोष्टींत ते आवेश आणीत नाहीत. किंबहुना शांतपणा
व संयम हा त्यांच्या लिखाणाचा विशेष आहे. यामुलें त्यांचीं वाक्ये लहान
पण अर्थवाहक असतात. उगा अधिक शब्द सांपडायचा नाही, भलताच
पातळाळ नाही. प्रत्येक वाक्य म्हणजे विचारोघाला पुढें नेणारें साधन आहे.
पण कधी कधी तळमळ जास्त झाली तर लहान लहान वाक्ये त्यांना अपुरी

पडतात व त्यांच्या भाषेचा ओघ शांतपणाच्या मर्यादा ओलांडून बाहेर पडतो.

खालील उदाहरण पहा

“तात्पर्य आमच्या स्त्रियांची दृष्टि चूल व मूल यांतून निघून जेव्हा देश व लोक याकडे वळेल, आमच्या विद्यार्थ्यांचा दृष्टि हिमालय पर्वत, अरबी समुद्र व पॅसिफिक महासागर या सर्वांना ओलांडून जेव्हा परदेशाकडे लागेल, आमच्या कवींची दृष्टि रमणी किंवा फूल यांतून निघून जेव्हा वीररसानें ओथंबलेल्या देशाभिमानाच्या काव्याकडे वळेल, आमच्या मुत्स-
द्यांच्या दृष्टीचें क्षितिज आपल्या पार्टीच्या निजयांतच मर्यादित झालें आहे तें जेव्हां राष्ट्राच्या विजयाचा इच्छा करण्याइतपत विस्तृत होईल, आमचे शिपाई, पायदळ व घोडेस्वार होण्यांतच पुरुषार्थ समजतात, त्या ऐवजी सेनानी व सेनानायक होण्याची त्यांच्यांत जेव्हां महत्वाकांक्षा उत्पन्न होईल. आमचे नावाडी लहानशा नदींतून लहान होडी वल्हविण्यांतच आनंद मानतात त्या ऐवजी मोठमोठालीं गलबतें चालविण्याची त्यांच्यांत जेव्हा शक्ति येईल. आमचे शिल्पकार मोडलेल्या मशिनरी दुर्लभ करणेंच कौशल्याचे समजतात त्यापेक्षा त्यांची बुद्धि जेव्हां नवीन नवीन मशिनरी उत्पन्न करण्याकडे घावू लागेल, आमचे धर्मशास्त्री जून्या धर्मशास्त्राची लटपट सोडून देशकालपरत्वे जेव्हां हिंदुधर्माला सर्व संग्राहक व सजीव करूं लागतील, एकेकटे ईश्वर भजन करण्यापेक्षा इस्लाम अथवा ख्रिस्ती ह्याप्रमाणे आम्ही जेव्हां सर्व मिळून ईश्वर प्रार्थना करण्याचें शिकू तेव्हांच तें खरें सीमोल्लघन होईल.”

धार्मिक व सामाजिक लेखांतील तलमळ ज्या उत्कटतेतून निर्माण झाली आहे, ती उत्कटता फिरस्त्यांच्या प्रवामवर्णनपर लेखांमधूनही दिसून येते. अशावेळीं त्याचें लिखाण काव्याच्या पक्तीला जाऊन बसते व वाचतांना आपण एखादें गद्यकाव्य तर वाचीत नाहींना असें सारखें वाटतें. गिरसण्याच्या धवधव्याकडे पाहून ते म्हणतात,

“हे शरावती ! आपल्या प्रियकर रत्नाकराला भेटण्यासाठी तू केवढे

हे साहस केलेंस ? अगे ९९० फुटांच्या कड्यावरून खाली उडी घेणें म्हणजे केषढें साहस ! प्रेमापुढे जिवाची तूं पर्वा केली नाहीस ! परंतु समुद्राला त्याचें कांहीं आहे काय ? इतक्या उचावरून उड्या मारून लगबगीनें शरावतीनें आपणांस अलिगन दिलें ह्याचें महत्त्व त्या चवचाल समुद्रास कांहीं तरी आहे काय ? तुझ्या एवढ्या प्रेमाचें त्यानें काय चीज केलें ? शरावती, समुद्र तुझ्या प्रेमाला समजो अथवा न समजो परंतु प्रेमासाठी तूं केलेलें हें साहस सर्व जगाच्या आनंदाचा व सीख्याचा विषय झालेलें आहे ह्यांत मात्र सशय नाही ! आतां समजलें. तुझा तो धो धो आवाज विलापक नसून येवढी उडी घेऊन प्रियकराची भेट घेतां आली म्हणून तुझा तो आनंदच आहे ! तुझ्या ह्या लग्नासाठी तो सहस्र रश्मि कर हा बघ तुला केवढा आहोर आणीत आहे ! केषढा भारी रंगीबेरंगी व जरीचा शालू त्यानें तुला आणला आहे ! ”

वरील उतरा वाचकांस जरा मोठा वाटेल पण फिरस्त्यांच्या शैलीचें वैशिष्ट्य ध्यानी येण्यावरितां तो उतारा देणें अवश्य आहे. सामाजिक लेखांत त्यांचा आवेश लांबलांब पक्तीतून व्यक्त करावा लागतो पण काव्यमय दृश्याचें वर्णन करतांना त्यांचीं वाक्यें तुटक होत जातात व काव्यमय बनत जातात. भाषा अलंकारमय बनने व शब्दही नटवे व काव्यपूर्ण बनतात. फिरस्त्यांच्या विचारांत दुर्बोधता नाही व शब्द साधे, सोपे नि अर्थवाहक. असतात दीर्घ व्यासंगाशिवाय हें शक्य नाही.

प्रवासवर्णनपर लेखांत निरीक्षणाची सूक्ष्मता दिसून येते तशीच उपमा देतांनाही योजण्यांत आलेलें वैशिष्ट्य डोळ्यांत चटक भरतें. सार्धें वर्णन करतांना ते उपमा अलंकारादिकांच्या भरीस पडत नाहीत. त्यामुळें लांबलांब वर्णनें वाचतांना त्यांचा अभाव जाणवतो पण कधीं कधीं एकच उपमा इतकी मनोरम व उचित वाटते कीं, मन प्रसन्न होऊन जावें. फिरसण्याच्या प्रवाशांच्या बंगल्याकडे पाहून ते म्हणतात,

“पर्वताची पांच सहा शिखरें व सभोंवतीं दाट झाडी आणि

मध्यभागीं हा बगला ह्यांकडे पाहिले म्हणजे गणपति मखरांत बसवावा त्याप्रमाणे म्हैसूर सरकारचा बगला अत्यंत शोभायमान दिसतो." तसेंच 'पंढरपूर' वरील लेखांत,

"चंद्रभागा नदी पंढरपूर क्षेत्राच्या गळघांत अडकवलेली मोठ्या चांदीच्या सरीसारखी दिसली." अशा उपमा मधून मधून पसरलेल्या दिमतात. महाबळेश्वरी आढळणाऱ्या गंगांकडे पाहून व लहान शिखरे, मोठ्या शिखरांकडे पाहतांच किती लहान वाटनात याविषयी ते लिहितात,

"जे मिजासखोर अधिकारी उच्चासनावर बसून लोकांचे मुजरे घेण्याचा दिमाख दाखवितात तेच अधिकारी आला हजरतांच्या दरबाराच्या वेळेस आपल्या ठेऱ्यांच्या व्यासाला बगलसुचा बाध घालून लुटुलुटु पळताना व हात जोडून अभ्योमुख उभे राहतांना पाहून सामान्य दृष्टीला जें एक प्रकारचें चमत्कारिक कुतूहल वाटतें तेंच कुतूहल याच पाईट वरून या डोंगराची झालेली स्थिति पाहण्यांत वाटतें."

फिरस्त्यांची वृत्ति स्वभावतः अंतर्मुखी दिमते. वर्णनपर लेखांत जागतागीं तात्त्विक विचार विखुरले आहेत. त्यांच्या विनोदी लेखांत उत्कट तुळमळी बरोबर जो उपरोध ठाईठाई भरला आहे तो उपरोध प्रवासवर्णनपर लेखांत नाही. तळमळीबरोबर सात्त्विक नि ऋजु विचार त्यांच्या उच्च सदभिरुचीची साक्ष देतात. महाबळेश्वराबद्दल ते लिहितात,

"शरीर उंच चढविण्यानें खालील देखाव्याचें जर इतकें सुख होतें, क्षणिक प्राप्त झालेल्या भौतिक विश्वव्यापक दृष्टीनें जर इतका आनंद होतो तर मनाला शाश्वतचे उंच चढविणारे महान्मे किती सुखी व आनंदी असले पाहिजेत बरे!"

"लागलीच असा विचार आला कीं, अरे, ह्या माझ्या मातृभूमी-साठीं मी काय केलें? जिच्या अगावर मी लडिवाळपणानें बसलों त्या माझ्या मायदेशासाठीं मी काय केलें? मला येथें बसण्याचा अधिकारच काय? माझ्या कृति अशा कीं, ह्या सऱ्याद्वीनें अंगावर घेण्यापेक्षा आपल्या कड्याखालीं ढकलून घावें! आणि रागानें ती आनां ढकलणारच कीं काय? असाच क्षणभर मला भास झाला!"

उद्गारातील नळमळ अतःकरणास भिडल्याशिवाय राहात नाही. फिरस्त्यांच्या धार्मिक व सामाजिक लेखांत शुद्ध नर्कपद्धति नि दीर्घ व्यासंग दिमून येतात तर त्यांच्या प्रवाम वर्णनपर लेखांत सूक्ष्म निरीक्षण, अंतर्मुखी दृष्टि व भावनेची उत्कटना हे गुण नजरेंत भरतात. पण त्यांच्या विनोदी लेखांत सूक्ष्म निरीक्षणाला व भावनोत्कटनेला उपरोधाचें दासीपद मिळालें आहे.

कारण फिरस्त्यांच्या विनोदाचा आत्मा उपरोध आहे उपहास नाही. फिरस्त्यांच्या विनोदी व उपरोधिक लेखांची संख्या पंधरा आहे यापैकी दहा लेख उपरोधिक या मदगखालीं येतात व बाकीचे पांच विनोदी. पण हा भेदच मुळी चुकीचा आहे. कारण निवळ हंसविषयाकरितां लिहिला गेलेला असा एकहि लेख या संग्रहांत नाही. फिरस्त्यांचा विनोद हेतुनिष्ठ आहे व प्रत्येक लेखांत प्रचलित पद्धतीवर त्यांनीं कोरडे ओढले आहेत. त्यांच्या या लेखांतील महत्वाचे म्हणून 'जदीद गणपती व कदीम गणपती' 'आमच्या गांवातील मोटार सव्हिम,' जलमे बिदाई, 'लेखक व कवि नयार करण्याचा प्रचंड कारखाना' नामनिर्देश करतां येण्यासारखे आहेत. 'जदीद व कदीम गणपती' वरील लेखासबधानें आचार्य अत्रे आपल्या प्रस्तावनेत म्हणतात. 'गजाननाच्या पाठी मागें 'जदीद' व 'कदीम' ही म्हेल्ले विशेषणें लागल्यामुळें त्याला या अन्यायाची दाद लावण्यासाठीं स्वर्गांत विष्णूपर्यंत ज्या चकरा घालाव्या लागतात, जागाजाग व्हिझिटिंग कार्डे, शिफारसपत्रे व मोदकाची लालूच 'समर्था घरीच्या इवानाना' जी खाखी लागते, त्याचें अत्यंत मामिक वर्णन 'फिरस्त्यानें' केलें आहे. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या अनेक चक्रे असलेल्या यंत्रांतून एखादें क्षुल्लक कार्य साधतांना माणसाला जी प्रचंड यातायात करावी लागते त्यावर हें रूपक फार समर्पक आहे असें वाटतें.' पण या लेखांतील प्रादेशिकतेची जी मक्खी आहे ती परप्रांतीयांना कळणार नाही. फिरस्त्यांच्या लिखाणांत थिल्लर व नुसवें हंसविषयास विनोद नाही. तर चालतां चालतां गंभीर करणारा विनोद आहे. विनोद करतांना सुद्धां मार्गदर्शकाची भुमिका ते सोडीत नाहीत. गणपती वरील लेखांत विष्णु गणपतीस म्हणतो 'गजानना, तूं आपल्या भवताना

सद्बुद्धि दे. तुझे भक्त आज जातिभेदानें विभागलेले आहेत. त्यांना एक होण्याची बुद्धि दे. तुझे भक्त अस्पृश्य लोकांना तुझ्या दर्शनास व पुजेस येऊं देत नाहीत. असली संकुचित बुद्धि तूं त्यांतून काढून टाक, सर्व हिंदुमात्राला तुझ्या दर्शनांत व पूजेंत भाग घेण्याची बुद्धि तुझ्या भक्तांना तूं दे म्हणजे सर्व हिंदुमात्रांची प्रचंड एकी वाटेल ते कार्य करूं शकेल. '

'आमच्या गांवांतील मोटार सव्हिस' हा लेख नितांत विनोदाचा उत्तम मासला आहे. भगवद्गीतेतील श्लोक उद्धृत करून त्यातील वर्णिलेल्या अवस्था मोटार सव्हिसच्या पायीं कशा झाल्या याचें फार उत्तम वर्णन दिलें आहे. निरीक्षण तर इतकें सूक्ष्म व वर्णन इतकें हुबेहुब की अतिशयोक्ति काडीची देखील नाही इकडे सरकारी बसेस सुरू होण्याच्या अगोदरची स्थिति बरोबर वर्णन केली आहे. मोटारचें वर्णन पहा:--

'आमचे डोळे एकदम त्या हार्नच्या आवाजाकडे वळले. तो रंग उडालेल्या लाकडांच्या फळ्यांचा सापळा चाकावर उभा असलेला दूर एका झाडाखालीं दिसला.' कंडक्टर साहेबांचें वर्णन पहा:--

'पुढें कपाळावर केसांचा झुबका डोकावत आहे व मागे रुमी टोपीचा गोंडा लोळत आहे, अंगांतील शर्ट छातीवर फाटलेला आहे व त्यावर काळी कोट अडकविलेला आहे, अशी एक साधारण काळी कुळकुळीत व्यक्ति सिगारेटचा धूर सोडीत डुलत डुलत मोटारकडे येत असतांना दिसली.'

मोटारीचें हें वर्णन किती बहारीचें आहे! 'माणसांनीं वेष्टिलेला हा लहानसा पर्वत रस्त्यानें धांवत चालला होता!' एखाद्या मेलेल्या मीठ्या किड्याला चोहोंबाजूनें अनेक मुंग्या नोंडांत धरून जशा ओढीत नेतात त्याच प्रमाणें आमच्या मोटारीला चोहोंबाजूनें माणसें धरून पळवून नेत आहेत असेंच कोणास वाटलें असतें.'

'दांताचे उपयोग' हा लेख कै. कोल्हटकरांच्या 'म्हातारपणाचे फायदे' या लेखाशीं तुलना करतां येण्यासारखा आहे या लेखांत कोट्यांची व विनो-

दाची रेलचेल आहे. खालील उतारा कोणत्या नरणाच्या मनाला गुदगुत्या करणार नाही ?

“ शृंगार क्रीडेनील ‘चुवन पुष्पे’, ओझांच्या ‘पाकळघा’ व दांतांच्या ‘कुदकळघा’ ह्यांनीच फुलून येनात ! कोणची यौवना आपल्या प्रियकराने केलेल्या दंतव्रणाने धन्य होणार नाही ? इतर क्षुद्र पेयांचे पान जिभेने करतां येईल परंतु अघरामृतपान हें ओठ व दांत ह्यांच्या हक्काचें आहे. ” तसेंच ‘दांतांचा दरवाजा व त्यावर ओठाचा पडदा करून जिभेस गोषांत ठेवले आहे. ह्यावरून आमचे मित्र आली दांतखां म्हणतात, मित्रयांना गोषांत ठेवावे हीच त्या अल्लाची इच्छा आहे. ’

निनात विनांदाचा हा लेख म्हणजे एक उत्तम नमूना आहे. ‘लेखक’ कवि ‘नयार करण्याचा प्रचंड कारखाना ! हा लेख वाचून गडकऱ्यांच्या कवींच्या कारखान्या ’ ची आठवण होते. साहित्यिकांच्या सद्यःस्थितीवरील हा लेख म्हणजे एक उत्कृष्ट रूपक आहे. त्याची खुमारी सभंग्य वाचल्या-शिवाय कळायची नाही. ‘हिंदु मुसलमानांच्या एकीची वाटाघाट’, व ‘आगंतुक ब्राह्मणांचा रुसवा’ हे दोन्ही लेख दहा वर्षांपूर्वीच्या राजकीय मनोवृत्तीवर लिहिलेले उपरोधिक लेख आहेत. यांतील उपरोध सौम्य आहे. कै. शि. म. पराजप्यांचा दाहकपणा व विषारीपणा यांत नाही. ‘येथून तेथून चुकलेलीं खानेमुमारी’ या लेखांत सामाजिक दोष फार कुशलतेने दाखविले आहेत.

‘पुरुषार्थ धर्म अंगी किंचित ही नसणाऱ्या कित्येक लोकांना पुरुषांत घातले होते’ तसेच म्हैस, बैल, घोडा इत्यादि जनावरेंच नव्हेत तर, ‘बेडूक, झुरळ, बागुरडे इ. लहान प्राण्यांनाही स्वाहा करणाऱ्या कित्येक जपानी व चिनी लोकांना अहिंसा प्रतिपादन करणारा ‘बौद्ध’ धर्म चिकट-विला होता. त्याचप्रमाणे व्याज चक्रवाढ व्याज, ताबेगहाण, खोट्या साक्षी व खोटे दस्तावेज इत्यादि इत्यादि हत्यारांनी गरीब शेतकऱ्यांचा फत्ता उडविण्यांत तरबेज झालेल्या कित्येक सावकारांच्या गळघात, प्राणिमात्रांस

न दुखविणारा जैन धर्म लटकावन दिला होता.' लेखांतील हे उतारे उपरोधाची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. 'व्यासानें न लिहिलेलीं विश्वामित्रांची वुसरी एक कथा' ही सुद्धा प्रचलित राजकारणावर लिहिलेली कथा आहे. विश्वामित्राला वाटलें कीं आपल्या शिष्यांना सज्जन केले कीं ते स्वतंत्र होतील व मग आपली सेवा कोण करील म्हणून त्याने त्यांना अज्ञानांत ठेवण्याचा निश्चय केला व या करितां फूट पाडली कांहीं जणांचा त्यानें अतिशय छळ केला. तर कांहीं जण त्यांच्या कुपेच्या आशेनें त्यांचा सेवा करू लागले. बंडखोर शिष्यांचा पुढारी गांधिज हा होता. वाचकांनी ही नावे लक्षपूर्वक पाहवीत, म्हणजे नावे आजकालच्या कोण्या प्रसिद्ध व्यक्तीशीं जुळतात हे त्यांना कळेल. गांधिज, देवदत्त, युधिष्ठिर, सेनगुप्त, मंत्रेय, विष्णुशर्मा, कौंडिण्य, भार्गव, रत्नपाल इत्यादि शिष्यांचा विश्वामित्रानें छळ केला. पण या लोकांनी अनत्याचाराचें व्रत सोडले नाही बरें ज्या शिष्यांनी भेकतपणानें विश्वामित्राला सांगितले की, आम्हाला शिक्षा नको, तुझ्या विषयीं आमच्या मनांत प्रेम आहे, त्यांची नावे वाचकांनी लक्षांत ठेवावीत, जयंत शर्मा, संप्रशर्मा व चितामणि शर्मा ही ती नावे आहेत. सध्यांच्या कोणत्या व्यक्तीशीं ही नावे जुळतात हे मामिक वाचकांस सांगणें नलगे. शेवटी विश्वामित्राचा पराजय झाला असें दाखविलें आहे. 'अर्थशास्त्रांतील एक क्रान्ति' 'लगाम,' 'दिरंगाई उर्फ हलुवाई इचा अर्ज' यापैकी शेवटचा लेख प्रादेशिक आहे. त्यांतील खालील श्लोक तर इकडील लोकांना खात्रीनें मजेदार वाटेल.

‘अभी’ नि शब्देन पक्षांतराणाम्’

‘आज कल’ शब्देन मासांतराणाम्’

‘करुंगा देखुंगा’ वर्षांतराणाम्’

‘देऊंगा दिलाउंगा’ युगांतराणाम्’

पण सर्वांत बहारीचा लेख म्हणजे जलसे बिदाई वरचा आहे. याबद्दल आचार्य अत्रे म्हणतात—

“ ‘ जलसे बिदाई ’ हा ‘ फिरस्त्या ’ च्या विनोदी लेखांचा मेहुमणि आहे. हैद्राबाद संस्थानांत अधिकाऱ्यांच्या बदन्या झाल्या म्हणजे त्यांना निरोप देण्याचे जे समारंभ साजरे होतात त्याला जलसे बिदाई असें म्हणतात. अधिकाऱ्यांच्या भयानें वरकरणी सन्मानाचा जो देखावा गरीब रयतेला किंवा दुय्यम नोकरांना मनाविरुद्ध करावा लागतो त्याचा पोकळपणा फारच न्हारीनें व्यक्त केलेला आहे. प्रसंगनिष्ठ विनोदाचीं उदाहरणें यामध्ये विशेष आहेत.. .. मंदर निबंध फिरस्त्यांच्या प्रांतिक विनोदाचें एक घवघवीत उदाहरण आहे. ” या लेखांतील उतारे दिल्यानें त्याची मजा कळणार नाही. वाचकांनीं समग्र लेखच वाचून पहावा. पण एक उतारा या लेखाची खुमारी दाखविण्यास पुरेसा आहे

“ एका बिदाई जलक्षांत तर जे सामान आणले गेलें, त्यापैकीं फक्त एक दशांशच टेबलावर ठेविलें व नऊ दशांश बाजूला वगळून ठेविलेलें दिसलें. नें माझ्या दृष्टीस पडतांच व्यवस्थापक पेशकार साहेब होते त्यांना मी विचारलें अहो ! हें सामान बाजूला कां ठेविलें ? शेवटीं त्यांनीं एका चपराशास बोलावून ‘ यहां से सब सामान उठाके मेरे घरकू पोहोंचा देव चलो ! घरकू लेजाव, अँट होम जलदी ’ असा निर्वाणीचा हुकूम दिला त्या बरोबर अँट होमचा अर्थ माझ्या चटकन लक्षांत आला !

फिरस्त्यांच्या एकंदर लिखाणाचें काय स्वरूप आहे ? मेवा आस्वादून खालीं ठेविल्यावर जे विचार मनांत येतात ते हेच कीं, फिरस्ते हे वृत्तीनें गंभीर व विचारशील आहेत. कोणत्याहि गोष्टीचा सांगोपांग विचार केल्याशिवाय ते कोणतेच विधान करीत नाहीत. त्यांचा अभ्यास दीर्घ व व्यासंग दांडगा आहे. विचारसरणी तर्कनिष्ठ आहे. त्यामुळें त्यांचें गंभीर लिखाण वाचनांना प्रत्येक वाक्य म्हणजे उद्दिष्टाकडे नेणारी एक एक पायरी आहे असें वाटतें व पुढें पाऊल टाकलें कीं, एक एक दार उघडून मन रमवीत रमवीत ते हाताला धरून गहन विचाराकडे घेऊन जाताहेत असें वाटतें. त्यांचें प्रवास वर्णनपर लेख त्यांच्या सूक्ष्मनिरीक्षणाची साक्ष देतात; तसेंच

त्यांच्या अंतर्मुखी वृत्तीचाही निर्वाळा देतात. लिहितां लिहितांच गभीर होण्याची त्यांची संवय आहे. त्यामुळे त्यांच्या विनोदी लेखावर ही गांभिर्याचें आवरण पसरलें आहे व निवळ हंसविणें त्यांच्या विनोदाचा हेतु नसावा हे अटकन ध्यानांत येतें. त्याचा विनोद हा येथून तेथपर्यंत उपरोधावर आधारला आहे अच्युतराव कौल्हटकरांच्या विनोदाचा उपहास हा आत्मा होता पण फिरस्त्यांनीं उपहास उपयोजिला नाही. उपहासांत प्रतिक्षाची हेटाळणी हेंच मुख्य असतें. आहे ती परिस्थिति सुधारावी याचा तळमळ नसते. पण फिरस्त्यांच्या उपरोधाला तळमळीची जोड आहे ही त्यांची तळमळ जागोजागी व्यक्त होते. आचार्य अत्रे म्हणतात

‘ केवळ विनोद निर्माण करण्यासाठी किंवा वाचकांना हसविण्यासाठी ‘ फिरस्त्याने ’ आपला विनोद निर्माण केला नाही. त्याचा विनोद हेतुप्रधान व तत्त्वदर्शी आहे. तथापि कला व तत्व यांचे मिश्रण बनावताना कलेने मनोरंजकत्व व आकर्षणीयत्व नाश न पावेल इतक्याच बेतानी त्याने तत्वाचे खेब आत टाकले आहेत. हेंच त्यांच्या विनोदाचे वैशिष्ट्य आहे याच्या विनोदानें वाचक हंसता हसताच एकदम गभीर बनेल व ही गोष्ट हसण्यावारी घालविण्यासारखी नाही, याच्या आत काही तरी मरूळी आहे याचा जाणीव त्याच्या मनांत जागी होईल. ” . पुन्हां एके ठिकाणी ने लिहितात, “ कित्येक वेळी आपल्याला गुदगुत्या होत आहेत कां चिमटे बसत आहे हेंच मुळीं कळत नाही. ”

फिरस्त्यांचा विनोद हेतुप्रधान आहे. प्रसंगनिष्ठ विनोद त्यांना जितका उत्तम साधतो तितका व्यक्तिनिष्ठ साधत नाही व रूपात्मक लिखाण लिहिण्यांत त्यांना जें यश मिळालें तें व्यक्तिनिष्ठ विनोदांत मिळालें नाही. तसेंच छोट्या उपमा त्यांना वर्णितच सुचतात म्हणजे एकाद्या वस्तूला थोडक्यांत दुसऱ्या एका वस्तूची उपमा ते सुचवू शकत नाहीत. त्यांना एक एक परिच्छेद खर्ची घालावा लागतो. मॅथ्यु अनलडचे असेंच होतें. असा.

मराठवाड्यांतील वाङ्मयांत फिरस्त्यांचे काय स्थान आहे ? उत्कृष्ट

तर्कपद्धति, उच्च सदभिरुचि, सात्त्विक भाषामग्नी, गोड व प्रभावी शैली, गंभीर विनोद, समाज कार्याविषयीं व्यक्त होणारी तळमळ व धार्मिक रूपकें यामुळे ते महाराष्ट्रांतील लेखकांत फार वरच्या दर्जात मोडतात. त्यांचा विनोद कोल्हटकरांच्या अतिशयोक्तीपासून व गडकऱ्यांच्या कोट्यापासून अलिप्त आहे आपल्या लिखाणामुळे सरस्वतीच्या दग्ग्वारांत त्यांनीं मानाची जागा पटकाविली आहे. मराठवाड्यांतील वाङ्मयमेवकांना तर ते बघानें, व्यासंगानें व अनुभवानें गुरुस्थानी शोभताना आम्हां तरुणांना त्यांचा आशीर्वाद असावा हीच आमची त्यांना विनंति आहे.

श्री. यशवंत सदाशिव कोरेकल.

काव्यकोस्तुभ वृत्तसम्राट यशवंत सदाशिव कोरेकल हे कवीच आहेत असे नव्हे ते एक कसलेले गद्य लेखक पण आहेत. गेल्या दोन वर्षांनी " विचार वैभव ", " कीस्तुभ किरण " व " यशीविलास " ही तीन पुस्तके लिहून या प्रेमळ व गोड तत्त्वज्ञान्याने मराठवाड्यांतील वाङ्मयांत निःसंशय सुंदर भर घातली आहे. वेदांत विषयावरील त्यांचे लेख " विचार वैभव " पुस्तकांत समाविष्ट केलेले आहेत. हे पुस्तक आवटीवर १९३८ मध्ये प्रसिद्ध झाले. दुसरे पुस्तक ' कीस्तुभ किरण ' लघुकथा व निबंध संग्रह हे गतवर्षी म्हणजे १९३९ मध्ये प्रसिद्ध झाले. तिसरे पुस्तक ' यशीविलास ' हे पण त्याच सुमारास प्रसिद्ध झाले. कोरेकलांचे परीक्षणात्मक लेख, वाङ्मय विषयक विचार व व्याख्याने या पुस्तकांत समाविष्ट झाली आहेत. किलोस्करांच्या संगीत सोभद्राचे समालोचन, वाङ्मय तप, साहित्य वाङ्मय, विविध विचार इत्यादि उत्कृष्ट लेख या पुस्तकांत आले आहेत.

कोरेकलांची ही तीन पुस्तके म्हणजे त्यांच्या एकंदर विचारांची व सात्विक प्रज्ञाबद्दल सूक्ष्म निरीक्षणाने त्यांनी ठगविलेल्या सिद्धांतांची

भांडारेंच होत कोरेकलांनीं द्वैत, अद्वैत, वेदांत, मानवाचें इतिकर्तव्य, वाङ्मय, साहित्य, आधुनिक संस्कृतीतील गुणदोष इत्यादींवर गहन व खोल विचार करून ते या वरील तीन पुस्तकांतून मांडले आहेत. या सर्वांगीण प्रश्नावर मगठावाड्यांत तर कोणी इतका खोल विचार केला नाहीच पण महागष्टांत सुद्धा इह व पर अशा दोन्ही लीकांच्याबद्दल विचार केलेले साहित्यिक हाताच्या बांटावर मीजण्या इतकेच सांपडतील

प्रथम आपण कोरेकलाच्या " विचार वैभव " पुस्तकासंबंधी विचार करू यांतील विषय—सूचीवरूनच पुस्तकासंबंधी कल्पना येईल. एकवाक्यता, स्वप्न व जागृति एकच, सुपुष्पीचे महत्त्व, समाधि अवस्था, सहजमक्ति, अनाद्यनन सुखप्रवाह, चिद्विलास भावना, चिद्विलाम, विलक्षण आत्मा, आत्म—स्वरूप, देह—शकट, आमची झोप, शिक्षण, कांडमय व ध्येयानुमंथान ही प्रकरणे यांत आली आहेत त्यांत अद्वैत वेदांतासंबंधी पूर्णपणे विचार केला आहे या संबंधी आपल्या अभिप्रायात श्रीधरशास्त्री पाठक म्हणतात " श्री. यशवंतरावजी यांचें उपनिषद वाङ्मयाचें परिशीलन चांगलेंच झालेले आहे व अद्वैत सिद्धांत त्यांस मान्य असल्याने त्यांनी भगवद् पूज्यपाद श्री शंकराचार्यांच्या प्रस्थानत्रयाचेंहि उत्तम परिशीलन केलेले आहे त्यामुळे त्यांचें प्रतिपादनांत एकही अपसिद्धांत झालेला नाही... ..आमच्या दृष्टीने स्वतंत्र प्रकरणांनी लिहिलेला व अद्वैताचे सर्व सिद्धांत समजावून सगणारा हा अपूर्व ग्रंथ आहे." पाठकांच्या वरील अभिप्रायाशी कोणाचेंहि झालें तरी एकमतच होईल. कोरेकलांनीं वेदांतातील एक एक विषय घेऊन त्यावर सुसंगतवार चर्चा केलेली आहे. स्वप्न व जागृति एकच कशी, वेदांतांत तम प्रकाश, ज्ञान अज्ञान, हर्ष शोक इत्यादींची एकवाक्यता कशी आहे, इत्यादि विषयासंबंधी त्यांची चर्चा पाहिली तर कोरेकलांचा व्यासंग किती दांडगा आहे व वेदांताचें अध्ययन त्यांनीं किती सूक्ष्मपणे केलें आहे हें प्रत्ययास येतें. वेदांतांत ज्ञान अज्ञान, प्रकाश अंधकार व हर्ष शोक इत्यादि विरोधांची एक-वाक्यता आहे. हा सिद्धांत चर्चिताना कोरेकलांनीं हर्ष शोक व सुख दुःखाची व्याख्या केली आहे 'अमर्त्या आनंदानंतर मर्यादित पण श्रमाधिक्याने प्राप्त

ज्ञालेल्या वस्तूबद्दल हर्ष म्हणतां येईल, तसेच तत्संरक्षणार्थ अनिश्चय कष्टात्मक यत्न करूनहि ती गमावली तरच त्या स्थितीला 'शोक' म्हणतां येईल असें कोरेकल म्हणतात. "हर्ष शोक" हे सुख दुःखाहून जरा अधिक प्रमाणाचे असून ते जरा अधिक काल टिकतात ही "अनुकूल वेदनीयम् सुखम् प्रतिकूल वेदनीयम् दुःखं" ही सुख दुःखाची व्याख्या आहे. पण सुख म्हणजे वेदनाच. सुख म्हणजे आनंद नाही व हें सुख शाश्वत नाही अशी कोरेकलांची विचारसरणी आहे. या बाबतीन फिस्त्यांचा लेख 'मुखामबंदी काही विचार कोरेकलांच्या "सुख प्रवाह" या लेखाशी तुलना करून पाहाण्या-मागला आहे. या दोन लेखावरून आपल्या येथील या दोन तत्वे त्यांची विचार सरणी, मुसंगतवार चर्चा, भाषा व शैली व मिद्धांत यांतोळ भेद दिसून येतील. फिरस्ते मुखामबंदल म्हणतात, 'मनाच्या इच्छा तृप्त झाल्या म्हणजे मनास जी अनुकूल संवेदना प्राप्त होतें त्यामच सुख म्हणतां येईल. प्राण्याचो वाढ इच्छा तृप्तीनें म्हणजे मुखामुलें होतें दुःखनाश म्हणजेच सुख असे नसून मुताच्या वेदना स्वतंत्र आहेत. सुखाचे ही तीन प्रकार आहेत इंद्रिय सुख, त्याहून उच्च बुद्धीचें सुख आहे म्हणजे बुद्धिद्वारा मनास जे सुख होतें तें भूतदया, परोपकार, आदरातिथ्य, प्रेम, कर्तव्य वगैरेनीं जें सुख मिळतें तें बुद्धीचें सुख होय, याच्या ही पेक्षां उच्च सुख म्हणजे आत्मसुख होय. सर्व-स्वाच्या त्यागांतच हें सुख लाभतें. 'आत्म्याचें स्वरूप आनंदमय म्हणजे सुखमयच आहे व हें सुख आत्म्यांतच आहे. बाहेरच्या वस्तूत सुख नाही. ही मीमांसा फिस्त्यांनीं केली आहे. आनंद हें आपलें पूर्ण नित्योपलब्ध, स्वयंस्वरूप होय. सुख हें तदंश होय (पान ९७) सुखांत ऐहिक व पारमाधिक (अभ्युदय व निःश्रेयस) असे दोन भाग तात्विक दृष्ट्या पडत नसून सांसारिक विचारांन्वेय सर्वमाधारण समजूतीनें पडतात. परंतु सुख केव्हांहि व्यावहारिक आणि अशात्मकच असतें. तात्विक म्हणूं गेल्यास आनंद होय. सुख हें सापेक्ष इंद्रियगम्य विषयात्मक म्हणून मर्यादित अर्थात अशात्मक आणि आनंद हा निरपेक्ष इंद्रियावगम्य, निर्विषयात्मक व स्वसवेद्य आहे. सुखाला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. एकाच वेदनेचे सुख दुःख हे दोन भाव आहेत. पूर्वीचें

अनुकूल वाटणारे पुनश्च अनुभवावयाचें म्हणजेच सुख होय. सुख व दुःखामध्ये सुखाभास म्हणून आहेच. दुःख हा पदार्थ स्वतंत्र नसून सुख व बुद्धिकृत सकल्पाचा विकार आहे.

माराश निरपेक्ष सुख म्हणजेच आनंद होय असे कोरेकलाचें म्हणणें आहे. फिरस्ते सुखाला स्वतंत्र अस्तित्व देतात कोरेकल देत नाहींत. फिरस्ते निरपेक्ष सुखाला सुद्धा आत्म्याचें सुख असें नाव देतात. कोरेकल त्याला आनंद म्हणतात. सुख आत्म्यातच आहे असें फिरस्ते म्हणतात (पान २५) तर 'सुख हें स्वतःचे स्वरूप आहे' असें कोरेकल म्हणतात आणि सर्वांत मोठा जो फरक या दोन विचारगवतामध्ये आहे तो हा की फिरस्ते हे समष्टीच्या अहताच्या दृष्टीनें सुखाची मीमांसा करतात तर कोरेकल हे व्यक्तीच्या दृष्टीनें पाहतात. पण हा फरक फक्त दृष्टिकोणाचा झाला. विचाराच्या सुसंगतपणात व प्रमेय मांडताना त्याच्या पार्श्वभूमीची अगोदर मांडणी करण्यांत व शक्य तितक्या सुलभ भाषेत विचार मांडून ते सर्व साधारणास समजाविण्याचा दीर्घाच्छा हातखंडा आहे. पण त्यांतल्यात्यांत कोरेकलाच्या भाषेत क्लिष्टपणाचो आक मारते. अर्थात्, विषय अवघड आहे यात संशय नाही तरी पण खालील वाक्य वाचून वाचक किति गुदमरून जातो पहा

“एवम पंचकांश सदृश पंचीकरण दृष्ट्या कार्यकारण भिन्नत्वे स्थूल सूक्ष्मरूपानें उत्पत्तिलयाच्या क्रियेवरून (किंवा स्वरूपभूत निष्क्रियते-वरून त्याचे मूर्तीमूर्तरूप ध्यानांत येऊन विचार केल्यासही समजून येतें कीं, क्रियासचाररहित (किंवा सहित म्हटल्यासही अधिष्ठान स्वरूपाने) एकत्व असें शक्तिमान, व्यापक आणि सर्वमानुष्यगत आहे जे अनेकाकारांत परिणत होऊन किंबहुना उपाधि कृत कार्यांनी कार्य कर्तृत्व जसें दिसून येतें तद्वत् विविध रूपांतरे दृश्यमान करून ही तें पूर्ण अलिप्त आहे.”

पण हें जरी असले तरी एकदरीत विषयाच्या मानानें कोरेकलांनीं आपले विचार शक्य तितक्या सुलभ भाषेत मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या दृष्टीने कांडत्रयावरील त्यांचे लेख व देहशकट, झोंप इत्यादींवरील लेख वाचनीय आहेत कांही कांहीं ठिकाणी तर भावनेच्या उत्कटते बरोबर त्याची भाषाही कशी ओघवती व रसपूर्ण झाली आहे. पहा:-

“तोच श्रीरामचंद्र हिंदुस्थानांत आहे पण रत्नखचित सुवर्ण खिडकींतील तेजस्वी मीळितक झालरीचा पडदा वामहस्तानें सारलेला राम झरूके बैठके सबका मुजरा लेत आणि जाकी जैसी चाकरी वाको वैसा देत देणारा राजाधिगज श्रीरामचंद्र नसून फाटके कपडे सुद्धां अगभर नसल्यानें एकच बल्कल गुंडाळून 'सीता ! हा सीता ! अमें तोंडास कोरड पडेपर्यंत उच्चरवानें ओरडत वनांत वणवण फिरणारा वनवासी, तापसां भस्मोद्धूलित वैरागी राम गुसाईं मात्र आहे. ताच योगेश्वर श्रीकृष्ण हिंदुस्थानांत आहे पण तो दिव्य मुकुट मकर कुंडल पीतांबरधारी मवा लक्ष सोनेरी पताका फडकावणाऱ्या द्वारकेचा राजा कृष्ण भगवान नसून वृक्षाखालीं एखाद्या भणंग भिकारी, परदेशी प्रवाशाप्रमाणें उघड्या जमीनीवर पद्मचिन्हांवित पायांतून व्याधाचा बाण गेल्यामुळें घुळींन पडलेला असा अत्यंत साधा गोपाल कृष्ण आहे. तसाच अर्जुनही येथें आहे; पण तो सात अक्षौहिणी सैन्याचा चालूक, अधिपति अत्यंत तेजःपुंज नरवीर पार्थ नसून कृष्णावतार समाप्तीनंतर अत्यंत क्षुद्र अशा “भिल्ल पारध्यापामून अल्प उरलेल्या, कृष्ण परिवार संरक्षणार्थ आपलेच नेहमीचें गांडीव धनुष्य महत्प्रयासानें ही न उचललें गेल्यामुळे त्यावद्दल धडपड चालविलेला हतबल निरुत्साही फाल्गुन मात्र आहे. नम्रान् कालाय तस्मै नमः” (पान २२५) कोरेकलाची अशी प्रभावी भाषा इनकी विलष्ट का ठेवावी याचा विस्मय वाटतो. हेंच प्रत्यंतर त्यांचीं इतर दोन पुस्तकें कौस्तुभ किरण व यशोविलासमध्ये दिसून येतें. अद्वैत वेदांतांत ते लीलया खेळणारे पट्टीचे खेळाडू आहेत व एखादा कसलेला खेळाडू इतर लोकांना अवघड वाटणारे खेळ जसे लीलेनें करून दाखवितो तसेंच त्या अवघड विषयांना ते लीलेनें हाताळूं शकले तरी त्यावरून ते नुसते वेदाभ्यासजडविद्वान आहेत असें कोणी समजू नये. निजाम महाराष्ट्रांतील या तत्वज्ञानें जगांतील प्रत्येक महत्त्वाच्या विषयाबाबत आपला

दृष्टिकोण विशद करून आपलें स्वरूप पटवून दिलें आहे. यशोविलास मधील त्यांचे वाङ्मयावरील विचार मननीय आहेत, साहित्याची व्याख्या करतांना कोरेकल म्हणतात 'सत्य, हृदयाला पटणारें मार्मिक, बुद्धीला चैतन्य देऊन त्याचा विकास करणारे कालाच्या मावळत्या ओघाबरोबर वाहून न जाणारे अनेकांच्या विचारांने संस्कारित झालेलें गद्य पद्यमय प्रबंध म्हणजे साहित्य होय.' या व्याख्याला कोणी विरोध करील असें वाटत नाही तसेंच पुरोगामी वाङ्मयाची व्याख्या करतांना पुण्यास पांगारकरांनीं सत वाङ्मयास पुरोगामी म्हटलें, व पेडशांनीं समाजाचा तोल सावरणारे वाङ्मय तें पुरोगामी वाङ्मय अशी व्याख्या केली व जोशी वगैरे मंडळींनीं समाजाला पुढे नेणारे तें वाङ्मय पुरोगामी असें म्हटलें. त्या व्याख्यांशी व कोरेकलांच्या साहित्य शब्दाच्या व्याख्येशीं तुलना करून पाहण्यासारखी आहे. वाङ्मयाविषयीं श्री. कोरेकल म्हणतात की, "जगांत वाङ्मयासारखी ऐक्यता सांघणारी गुरुकिल्ली दुसरी नाही. शक्ति, बल, विविधता वृत्तिधर्म आणि प्रकृति या सर्वांचा सगति सगम करण्यास वाङ्मयाची फार जरूरी आहे. किंबहुना याशिवाय ती साध्यही नाही. पण याचा अर्थ जगांत एकच भाषा नांदाची असा नव्हे. तसेंच स्वभाषेचा अभिमान म्हणजे दुसऱ्या भाषेची निंदा नव्हे. इतकेच नव्हे तर दुसऱ्या भाषेतील कोणताहि सुंदर भाग आपल्या भाषेत घेऊन त्याला स्वदेशीय स्वरूप देणें हें स्वाभिमानाचें द्योतक होय. अर्थात् भाषाबुद्धीचा खरा उपाय म्हणजे स्वतंत्र ग्रंथ सामुग्री तयार करणें हा होय. परभाषेतील सुंदर भागाला स्वदेशीय रूप देऊन आत्मसात करून घेण्यास कोरेकल तयार असले तरी परभाषेतील शब्द घेण्याची प्रवृत्ति ही याचकतेच्या दृष्टीनें आक्षेपाहर्हि आहे. जिकलेला प्रदेश आपल्या देशाला जोडण्यांत जेत्याला जसा आनंद वाटतो तसा काहींसा भाग घांतही आहे. पण त्यांत भेसळ किंवा अपभ्रंश होता कामा नये ज्या स्थितीत जो परका शब्द आपण आत्मसात केला किंवा करतो त्याच स्थितीत तो राहूं दिला पाहिजे असें करण्यांत एक प्रकारचें स्वास्थ्य आहे. पण त्या शब्दाशी स्नेह करून किंवा स्नेहाच्या अतिरेका बरोबर त्याला व स्वतःलाही बाटवून घेणें केव्हाही योग्य नव्हे." श्री.

कोरेकल हे स्वभाषाभिमानी आहेत. “स्वभाषेची मंगलना दुमच्या भाषेनील शब्द घेऊन होणार नाही” हें त्यांचें स्पष्ट मत आहे. पण त्यांचा कटाक्ष परकी शब्दांना उलट सुलट न करतां तसेच घ्यावे यावर आहे. उदाहरणार्थ गजबज, महशूर याचे मुळ उर्दू गजब, व महशूर असे आहेत. ते जसेच्या तसेच घ्यावेत. माझ्यामते कोरेकलांचे मत सर्वमान्य होणार नाही. आधींच पटवर्धन, सावरकर इत्यादींच्या भाषाशुद्धीच्या चळवळीत परकी शब्दाला थारा नाही. त्यांतल्या त्यांत अपरिहार्य म्हणूनच परकी शब्द घ्यायचे तर तें मूळच्याच शब्दांत घ्यायचे हा कुठला आग्रह? त्यांचे मुळचे शुद्ध स्वरूप काय होतें हें समजण्याकरिता असे करायचें तर मग आत्ममातृ करून घेण्याचा प्रश्न कोठें राहतो. माझ्या मते कोरेकलांची भूमिका या बाबतीन थोडीशी सुदोष आहे. या प्रांतांनील भाषेच्या अध्ययनानें त्यांना परभाषेनील शब्द मूळच्या स्वरूपात घेण्याची कल्पना आली असावी.

मुक्तछंदाविषयीं कोरेकलांचा विरोधी कटाक्ष तर प्रसिद्धच आहे व वृत्तांवरील आपलें प्रेम व स्वामित्व दर्शविण्यामाठींच त्यांनीं आपला कविता संग्रह (पाकळी दुसरी) प्रसिद्ध केला आहे. या बाबतीन त्यांची भूमिका अधिक स्पष्ट नि आग्रही आहे. ते म्हणतात.

“वृत्त, छंद, प्रासानुप्रास, यमक, यति इत्यादि काव्यालंकार कवितेच्या मात्तकीचे आहेत ते दागिने स्फूर्तिरूपानें उज्ज्वल झाल्यावर ते सर्व किंवा त्यापैकीं कांहीं अंगावर घालणें किंवा न घालणें हा सर्वस्वी कविता देवीच्या मर्जीचा प्रश्न आहे! कवीनें ते जवरीनें काढावयास लावणें हें केव्हाही योग्य होणार नाही. कांही दागिनें मांगल्यमुचक आणि अत्यावश्यक असे असतात त्यांतल्या त्यांत खास मंगल नामक एक अत्यंत महत्वाचा दागिना असतो तो प्रमुख अलंकार म्हणजे वृत्तमूत्रांत ओंवलेला प्रास होय.... .. कवि व्यावहारिक व्यासगाला विसरून निसर्गाशीं तादात्म्य पावल्यावर काव्य स्फूर्तीसरशीं जी उत्प्रेक्षा करील ती खरी स्फोरकता असें मला वाटतें.”

वरील उताऱ्यावरून कोरेकल नीति व सदाचार संवर्धनालाच साहित्याचें प्रमुख लक्षण कसे ठरवितात व काव्यांत सुद्धा ते शिस्तीचे किती भोक्ते आहेत हें दिसून येतें. संगीताबद्दल सुद्धा त्यांची अशीच स्पष्ट व निश्चित मते आहेत. आण्णासाहेब किलोस्करांच्या “संगीत सौमद्र” या नाटकाची चर्चा करतांना कोरेकलांना आण्णासाहेबांची स्तुति करण्याजोगा मुख्य गुण जो सांपडला तो म्हणजे किलोस्करांच्या ‘संगीतकृतीसंबंधी सर्व साधारण दृष्ट्या समयोचित रागाची शास्त्रसंमत संयोजना हा होय.’ अमुक वेळेला अमुक रागांत गाणें म्हटलें पाहिजे असा जो संगीतांत नियम आहे त्याचें परिपालन किलोस्करांनीं केलें आहे असें कोरेकलांचें म्हणणें आहे; अलीकडे श्री. फडक्यांच्या भाषणापासून संगीताचे राग वेळ काळ पाहून म्हणण्यांत कांहीं विशेष स्वारस्य आहे काय हा प्रश्न प्रामुख्याने चर्चिला जाऊं लागला आहे. या बद्दल कोरेकलांसारख्या अधिकारी पुरुषांनी आपले विचार मांडले तर या चर्चेला व्यापक स्वरूप येईल. पण कोरेकल या प्रश्नाबद्दल ही शिस्तीचे भोक्ते आहेत. कोणताहि राग असो तो ठरीव वेळीच म्हटला पाहिजे असें त्यांना वाटतें. बेबंदशाहीची त्यांना मनापासून चीड आहे. पण सौभद्राच्या समालोचनांत मात्र त्यांनीं किलोस्करांत नसलेला गुण त्यांच्यावर चिकटविला आहे. सौभद्रांतील पदे समयोचित रागात म्हटलीं गेलीं आहेत काय? नाही. पण त्यांचीं सांवरासांवर करताना कोरेकलांचो किती तारांबळ उडाली ती पहा. ते स्वतःच म्हणतात (पान २३ यशाविलास) “पण नीलांबरीपर्यंतच्या रागांना जी क्रमसिद्धि साधली निला मध्येच अवेळी आलेल्या “वेलावली”चा अडथळा आला कारण, त्याबद्दल “प्रातःकाले” हें शास्त्र वचन समयानुचित प्रतिकूल असें आहे, तरी इतके तंतोतंत शास्त्र परिपालन सर्वशः प्रचारांतही पण नाहीं.” तिसऱ्या अकांता ही असाच घोटाळा उडाला आहे. त्याची चर्चा करतांना कोरेकलाचा युक्तिवाद पहा. ते म्हणतात (पान ३०) “इतक्या बारकाईनें पाहिल्यास प्रत्येक अकांत असे अनेक आक्षेपाहू प्रसंग दिसून आल्यानें इकडे आमचा मुख्य हेतु जो किलोस्करांच्या शास्त्र वचन परिपालनांतील दक्षता निर्देशनाचा आहे. त्या

वरच "मूले कुठारः" या न्याये कृतप्रणाश नामक मोठा दोष येतो तर निकडे "मनःपूतम् समाचरेत" ही औपहासिक म्हण लागू केल्याचा अकृताभ्यागम दोषहि येऊन चिकटतो! " यांतून कोरेकल पळवाट कशी काढताना पहा मनःपूत याशब्दाचा इलेष काढून ते म्हणतात की अनःपूत याचा अर्थ मनसोयकत असा न घेता शास्त्रीय अडचणीतून पार पडण्यास वावच सांपडत नमला तर अशा प्रसंगी आपल्या मनालाच विचारावे व ते जो मार्ग दाखवील तो पूत पवित्र सन्मार्ग समजून त्याचे अवलंबन करावे, असा खरा अर्थ होय. संगीत सौभद्र ही किलोस्करांची अमरकृति होय पण समयोचित रागांतील आणि हाच काही त्या नाटकाचा मुख्य किंवा प्रगसनीय भाग नव्हे पण हे प्रमेय एकदा कोरेकलांनी गृहीत धरल्यावर त्यांची नर्चा कर्गिताना कोरेकलांची तारांबळ उडाली व त्यांना काही तरी व कमानरी मार्ग काढावा लागला.

कोरेकलांनी निवळ अद्वैत वेदानावर व साहित्य नि वाङ्मयावरच विचार केला असे नमून त्यांनी आधुनिक संस्कृतिविषयी व आपल्या समाजांतील गुणदोषाविषयी आपली मते निर्भीडपणे मांडली आहेत व आपली ही मते यांनी मोटार मन्वतर, धर्मरूढि बधन इत्यादि इत्यादि प्रहमनांतून मांडली आहेत आधुनिक मात्र प्रधान संस्कृतिविषयी ते म्हणतात "खरच विचारांनी आढळून येते की, यांत्रिक मामथ्यावर आजकाल आमचे जीवित्व अवलंबून आहे. घरांतील प्रत्येक वस्तूचे जनकत्व मात्राकडेच आहे..... या योगाने तर खिळचापामून तो मोटारोपर्यंत यांत्रिक वस्तु म्हटली की गळ्याचा ताईत होऊन बसते. वस्तूतील मोक्याच्या दृष्टीने वर वर वाटतो फायदा, पण ती मुल्ले गरजेची तूष्णा जी पळापळाने वाढत पुढे पुढे तर ती पावलोपावली नडावयला लावते यावरून सूक्ष्म विचार तर..... त्यातही तात्विक दृष्ट्या पाहू गेल्यास निसर्गाने कार्याची जी एक गति ठरवून ठेविली आहे. तदनुसार वर्तनच मानवी जीविताला श्रेयस्कर होते. मोटार विमानासारख्या तीव्र गतिक यंत्रसाह्याने वेळेचा बचाव करू लागलो तर तीव्र गताने ध्येयस्थानाचे अंतर जसे जसे लवकर छोटले

मंलेले दिसून येतें, त्या मानानें ठराविक हिशोबाच्या परिपूर्णतेतही मग मानवी आपुर्न्यादेतही छटाछाटी करावी लागते. वरवर पाहणाऱ्यास मोटारीतील माणूस स्वस्थ बसलासा दिसतो खरा पण यांत्रिक गतीच्या मानानें शास्त्रीय दृष्ट्या रुधिराभिमरण इत्यादि शारीरिक आंतरक्रिया त्याच वेगानें चालू असतात, अर्थात्, बेगाच्या मानानें आयुष्यांत फरक झालाच पाहिजे " (पान ९६ यशोविलास) आहे कीं नाहीं हें अभिनव नत्वज्ञान ? या विचारांचा फोलपणा सिद्ध करण्यासाठीं वरील उतारा देणेंच पुरेमें आहे.

पण आधुनिक यांत्रिक सुधारणेच्या विरुद्ध जरी कोरेकल असले तरी आपल्या समाजातील दांपाकडे त्याचें दुर्लक्ष नाहीं अस्पृश्योद्धारांची जाणीव त्यांना आहे व त्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे आपल्या समाजाची केवढी हानी झाली आहे याची त्यांना जाणीव आहे ते म्हणतात (पान १३८ यशोविलास) " पण अमल्याच विषारी फुत्कारानें व वरिष्ठ जातीकडून पदांदाही होत अमलेल्या निर्भर्त्सनेनें लाखो शूद्र, अतिशूद्र बाटून परधर्मीय बनले. नितके लाख हिंदबधु आम्ही विनाकारण गमावून बसलों ना ? आधीच्या मूर्तिपूजकांना, भक्तांना पर्यायानें आम्हीच ना मूर्तिभंजक बनविले ? भविष्यकाळांतील वाढणारी शताधिक संख्या आज शतपटीनें कमी केली ! उरलेल्यांचीही तशीच दैना चालू ठेविल्यामुळें संकटकालीं प्रावून मदत करणारेच नित्य नवी संकटे उपस्थित करूं लागले. पूर्वीचे जीवाला जीव येणारे आमचे दासानुदास शूद्र आज जीव घेण्याकरितां टपून बसण्याइतके द्वेषी बनले " या उद्गारामागील तळमळ उत्कट आहे. पण सक्रिय सुधारणेंत कोरेकल शाब्दिक सहानुभूतीच्या पलाकडे जात नाहींत. " आम्ही आमची वागणूक सोम्यपणाची आणि तशीच जीभ तेवढी ताब्यांत ठेविली असती तर अशी पाळी आज कधीहि येतीना " असें ते म्हणतात. वण निवळ सोम्य वागणूकीनें व जीभ ताब्यांत ठेविल्यानें या रोगाचा उपचार होऊं शकत नाहीं हें कोरेकलांनीं ओळखण्यास हवें. अस्पृश्यतेचे

पूर्णपणे निर्मूलन होण्यांतच समाजाचा उद्धार आहे. हें आतां जितक्या लवकर होईल तितकें बरें.

आतांपर्यंत कोरेकलांच्या 'विचार वैभव' व 'यशोविलाम' या संबंधीं विवेचन झालें. आतां त्यांचें वाङ्मयीन महत्वाचें पुस्तक "कीमुभ किरणाकडे" बळू. या पुस्तकांत एकंदरीत मोठा निबंध व लघुकथा आल्या आहेत. लघुकथा ज्यांना म्हणतां येईल अशा फक्त दोन तीनच आहेत. "हवापाणी," "हलवा आणि पाजा," "शिररंरंरं" व "गोष्टीची गोष्ट" या त्या गोष्टी होत. पण एकंदरीत पाहतां कोरेकलांना लघुकथा लिहिणें साधत नाहीं असें दिसतें. कारण हवापाणी या गोष्टींत एका गोष्टीवर मन आकर्षून बसेलच असें नाहीं. पाह्याळ बराच झाला आहे. तसेच हलवा आणि पाजा ही गोष्ट जुनीच आहे. 'Shake before you give' या सुप्रसिद्ध वाक्यावरूनच ही गोष्ट घेतलेली आहे. तसेंच 'वादवयर्थ' या या गोष्टींतील आबाराया या शब्दावर कोटी केली आहे ती सुद्धां जुनीच वाटते. गाढवाला खुद्द म्हणून धोतरावर खुद्द उभे ही गोष्ट पण तशीच आहे. 'आप तो आप ही हे' अशी कोटी गाढवाबद्दल म्हटलेली हैद्राबादेन कोणी ऐकिली नसेल ? कोरेकलांच्या लघुनिबंधांतील वैशिष्ट्य मात्र मनाला ताबडतोब जाणवते. त्यांच्या लघुनिबंधांत गोड सात्विकपणा प्रतीत होतो. दुराग्रह नाही, कुणावर उपरोधिक टीका नाही; प्रतिपक्षांची हेटाळणी नाही, कुणाचा हेवादावा नाही. निरीक्षणानें जें सुचेल तें शांतपणें व स्पष्टपणें लिहायचें. त्यांचे निबंध वाचतांना नंदादीप शांतपणें जळत असलेल्या खोलीत गेल्यांचा भास होतो व एका तपस्वी व विचारवंत व्यक्तीशीं हळु हळु आवाजांत बोलतां आहां असें वाटतें. गडबड नाही, धडपड नाही, बाहेरील कोलाहलाचा अस्पष्ट ध्वनि ऐकूं येत आहे. पण मनाला जाणवत नाहीं असें त्यांच्या लेखनाचें स्वरूप आहे. त्यांच्या निबंधांतील मृत्यूचे उल्लेख सुद्धां कसे सह्य व शांत वाटतात. त्यांच्या एकंदर लिखाणांत मेरुमणि शोभणारा हरिणाबरील निबंध पहा. कलावतीचे वादन ऐकतां ऐकतां तिच्या प्रियकराच्या हातून त्याला मृत्यू आला. पण मरणापूर्वीं कुरंग म्हणतो,

“हा हतभागी मधुरालाप लोलुप कुरंग कलादीप पतंग जगाला मोडून चालला तरी श्रवण भाग्याच्या उच्चशिखरावरून ! पण गे परम भाग्यवती कलादेवते, तू मात्र चिरंत जगांत जगून रहा. वादन बंद करतांच माझ्या या शिंगांच्या खुटीस बंद अडकावून बोन बांधून ठेवीत जा. जेव्हां जेव्हां म्हणून वाजवायाचा असेल तेव्हां तेव्हां माझ्या अजिनावर बसून आलाप छेडीत जा ! रोम रोम मला ऋणी करून सोडले आहेम कले.” (पान १८ कोस्तुभकिरण) या निबंधाची मुखात पण किति वैशिष्टपूर्ण आहे पहा.

‘काय म्हणून कुरंग म्हणतात कोण जाणें, हरिणाचे पाणीदार डोळे साहित्यशास्त्रांत कमलाच्या जोडीनेच नव्हे तर वरचढीने मान्यतेला पावलेले ! चित्ताकर्षक मडपातळ देह्यष्टि, लांबसडक चंचल पाय ! दोन शिंगे म्हणजे सौंदर्यविजयाचे दोन ध्रुवावरील रोवलेले झेडे जणू ! ! अशा सर्वांग सुंदर प्राण्याच्या रंगांतही नांव ठेवण्यामारखे व्यंग मुक्तीच नसतांना कु-रंग हे नांव पडलें तें पडलेंच.”

कोरेकलांच्या भाषेत क्लिष्टपणा हा मोठा दोष आहे. कदाचित् वेदांत वाङ्मयाच्या गाढ अभ्यासामुळे हा दोष त्यांच्यांत शिरला असेल. काय असेल ते असो पण प्रयत्न केल्याशिवाय त्यांना साधी भाषा लिहितांच येत नाही असें दिसतें. याचें एक उदाहरण वर दिलें आहे. आणखी एकच उदाहरण पहा.

“चार शब्द मी लिहावेत असा माझ्या निरतिशय सोहार्द संपन्न, परम प्रेमल सुप्रसिद्ध-वैशिष्ट्यानें संबंध महाराष्ट्रास सुपरिचित साहित्यिक “साहित्य शार्दूल” प्रो. श्री. श्री. नी. चापेकर जे “शारदोपासक मंडळा” चे मुख्याधिष्ठान-भूत-चैतन्य-सर्वस्व होत त्यांची परमप्रेमळ आज्ञा म्हणून अधिकारानधिकार विचार ही सहेतुकपणें बाजूस मारून शिवाय माझ्याही एका पुस्तकात्मक भागाच्या, ऐन प्रकाशन प्रसंगांतील कार्य बाहुल्याच्या कचाटीतून मुढां शिरसामान्य करण्यास उद्युक्त झालों आहे. या व इतर

प्रकारच्या प्रस्तुत प्रसंगातील कांही प्रतिकूल परिस्थितींत ही परमप्रेमळ प्रो. बापूसाहेबांची हादिक आज्ञा तत्परिपूरतता संशक्त ही करील असा माझा आत्मविश्वास सुद्धा आंतून मला लेखन प्रोत्साहन वेत आहे.”

उतारा मोठा आहे. तरी क्लिष्ट भाषेचा नमुना म्हणून देण्याचा माझ आवरला नाही. दुसरा दोष म्हटला म्हणजे कोरेकलांना पाह्याळ पुष्कळ वेळां आवरतां येत नाहीं हें होय आणि विनोद करण्याच्या भरांत खरा विनोद न साधल्यामुळे कोरेकलांचा विनोद बेचव वाटतो. श्री. र. म. जोशी म्हणतात.

“कांहीं वाक्ये एकदम रसहीन वाटतात. पहिल्याच निबंधांतील तिसऱ्या ओळीत “गोष्टीची जी पार्श्वभूमी माझ्या पाठीच्या उलट भागांत (हृदयांत) तयार झाली आहे ती वरून गोष्ट म्हणजे सकृत् वाचनापुरते जन्माला येणारी वाचून होईपर्यंत वाचणारी अशी अल्पायुषा असतेच बहुतेक.” यांतोळ “ष्टी” वरून “ष्टा” ची आठवण होऊन तो ‘गोष्टा’ बनली व त्यांत दुभत्या गाई दिसून “चहापुरतें पाव छटाक ” वगैरे कोट्या ही सुखं झाल्या.”

मुद्दाम विनोद करण्यास गेल्यानें बेचव विनोद निर्माण झाला. त्या उलट कोरेकलांनीं अजाणता विनोद कसा केला आहे तो पाहा. मुलीच्या समोर व्याख्यान देतांना आपण त्यांच्याशीं किती समरस झालीं हें दाखविण्या करितां ते स्वतःला बालिका समजतात व “ वेळ फार झाला नाहीं कां ? तर मग थांबत्येच मी आतां ” (यशोविलास पान १६४) असें स्त्रियां सारखें उद्गार काढतात. वास्तविक पाहतां विनोद हा कोरेकलांचा प्रांत नव्हे. त्यांत मराठवाड्यापुरते फिरस्त्यांचें एकछत्री साम्राज्य आहे. तसेंच शेजार हा पण कोरेकलांचा विषय नव्हे. पण केव्हां केव्हां या विरामो कर्मयोग्याच्या प्रतिभेचा विलास मनाला आश्चर्य चकित करतो. तरुणांच्या मनाला गुदगुत्या करणारा “ कांटा ” हा लेख याची साक्ष देईल. सात्विक-तेच्या सोंबळचा मर्यादाही न ओलांडता, लिहिलेला हा लेख कोरेकलांच्या,

हिरव्या पानांआड दडलेल्या गुलाबाच्या फुलासारख्या रसिकतेची साक्ष
गेईल. कांट्याबद्दल ते म्हणतात,

“ असें नसतें तर बायकांच्या वेणींत, बुचड्यांत, अंबाड्यांत त्यास
आपला शिरकाव करून घेतां आला नसता ! देशोदेशी एकमतानें दाही
दिशांत नांवाजलेल्या नाजूकपणाच्या मूर्तिमंत जीवंत पुतळ्यांनीं त्यास
शिरोधार्य केलेच नसतें... ..कांट्यानें गुलाबाला अधिक महत्त्वास चढविलें
म्हणूनच कीं काय मनोलोभनीय व कोमल गुलाबासारख्या सुंदर कोमलांगी
स्त्रियांनीं मुद्दां कांट्याला आपलें शृंगार भूषण मानिलें.....खोडकर
वाऱ्याच्या चेष्टेखोर लहरीप्रमाणें वागणाऱ्या बेजबाबदार पदरास सांवरतां
सांवरतां मममन होणाऱ्या नाजूक हातांची या कठोर म्हणविणाऱ्या पिन
कांट्यांनीं केवढी तरी सोय केली आहे !!!.....अधिक तर काय,
तापलेल्या नव्यांवर पग्तविला जात असतांना कोमलांगनेच्या केवळ मृदुल
करांगुलिस्पर्शानें (संक्रांतीतील हलव्यावर ?) तिळभर जागृत किती तरी
पण कायमचे मधुर कांटे उभे राहतात ” (पान ११२) बरील सारखे लेख
लिहिण्याची कोरेकलांना वारंवार स्फूर्ति होत नाही हें आम्हा तरुणांचें केवळ
दुर्दैव होय.

प्रासात्मक लिखाण हें कोरेकलांच्या भाषेचें एक वैशिष्ट्य म्हणतां
गेईल. व यांत त्यांच्या भाषेवर उर्दूचा परिणाम झाला आहे हें निस्संशय
होय. सावरकरांनीं मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून भाषण
करतांना मराठीच्या क्रियापद दारिद्र्यावर हल्ला चढवितांना, क्रियापद
नसलेल्या वाक्यांची ही तरफदारी केली होती. “ पल्ला लांबचा, संकटे फार,
अंधार गुडघ, पण ज्याची हिंमत दांडगी, त्यास पर्वा कशाची ” अशा
प्रकारची क्रियापदे नसलेलीं वाक्ये वापरण्यांत मुद्दां जोम असतो असें त्यांनीं
मांगितलें होतें. कोरेकलांची प्रहसनांतून आढळणारी प्रासात्मक भाषा वैशिष्ट्य-
पूर्ण आहे व आपलें प्रादेशिक स्वरूप दर्शविते. श्री. जोशी आपल्या
समीक्षणांत म्हणतात, “ लेखक हे श्रेष्ठ प्रतीचे उर्दू व फारशी असे

सव्यसाची भाषाकोविद आहेत. त्यामुळे न कळतच या भाषांचा त्यांच्या लेखनावर परिणाम झाला असावा. प्रासयुक्त लेखन व संवाद यांचे उर्दू भाषेत फारच प्राचुर्य असते..... या सर्व ग्रंथांत पावलोपावली आढळून येते..... या प्रासात्मकतेमुळे कांही वाक्ये अगदीच सुंदर बनतात ती कांही रसापकर्षक व कृत्रिम होतात. ”

प्रासाची चर्चा करतांना उपमालंकारादि वैशिष्ट्याची आठवण होते. कोरेकलांना उपमा देण्याची विशेष सवय नाही. कोट्या ते करतील पण उपमा क्वचितच. एखादी उपमा दिलीच तर एखाद्या शब्दांत न देतां वाक्येच्या वाक्ये घालतील. म्याथ्यू अर्नाल्डची अशीच संवय असे. (विचार वैभव पान ९९).

असो. आतांपर्यंत श्री कोरेकलांच्या विचारांचे व भाषेचे विवेचन झाले. Style is the man, शैलीवरून मनुष्याच्या स्वभावाची कल्पना येते. कोरेकलांचा व माझा प्रत्यक्ष परिचय नाही. इतकेच काय त्यांना मी पाहिले सुद्धा नाही पण त्यांच्या लिखाणावरून खालील गोष्टी आढळून येतात. त्यांच्या ग्रंथांचा विस्तार त्यांच्या लेखनाची आवड व दीर्घांशोग दाखविता, विचारांचे गांभीर्य त्यांच्या अभ्यासाचा खोलपणा व वेदांशी विषयांची आवड दर्शविते. तर्कशुद्ध विचारसरणी त्यांच्या मताची निश्चिती दाखविते, भाषेचा नीटस विलष्टपणा त्यांच्या विद्वता प्रचुर भाषेचा अभ्यास व आवड दाखवितो. विचारावरून ते अत्यंत सात्विक व सदा विचारमग्न असावेत त्यांना अस्पृश्याविषयी तळमळ वाटते व त्यांच्याविषयींच्या अनास्थेमुळे आपले किती नुकसान होत आहे हे त्यांना कळते पण वागणूक सौम्य व ती आटोक्यांत ठेविणे या पलीकडे हा प्रश्न निकालांत लावण्याचा सक्रिय उपाय त्यांना सुचत नाही. आधुनिक यांत्रिक सुधारणांचे ते कट्टर विरोधी दिसतात व त्यामुळेच आमचे आयुष्य कमी झाले असे ते समजतात. त्यांना गडबड धडपड आवडत नाही. ते मितभाषी, शांत व समाधानी वृत्तीचे आहेत. अशा या कर्मयोग्याची उपेक्षा महाराष्ट्र करीत आहे हे दुर्दैव होय. मराठवाड्यांतील या वाङ्मय तपस्व्याला माझे नम्र अभिवादन असो.

श्री दत्तात्रय माधव कुळकर्णी.

तुळजापूरचे सुप्रसिद्ध साहित्यिक श्रीयुत दत्तात्रय माधव कुळकर्णी यांचे वय सध्या त्रैपन्न वर्षांचे आहे. गेल्या पस्तीस वर्षांपासून त्यांची वाङ्मय सेवा अखंड चालली आहे. गुरुवर्गा येथे पूर्वी प्रसिद्ध होत असलेल्या 'गुरुवर्गा समाचार' या वर्तमानपत्रांत त्यांचा पहिला लेख प्रसिद्ध झाला. त्या वेळेपासून आतापर्यंत महाराष्ट्रांतल्या बहुतेक नियतकालिकांतून त्यांचे लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. बंगाली वाङ्मयांतील उत्तमोत्तम अशी पुस्तके त्यांनी भाषांतरून मराठी वाङ्मयांत भर घातली आहे. 'विभा', 'राजपि', 'अरुणोदय', 'पद्माकुमारी', 'शांतिनिकेतन' इत्यादि काव्यबन्धांची त्यांनी स्वतंत्र भाषांतरे केली आहेत. तुळजापूरचे दुसरें साहित्यिक नारायणराव पेशवे वकील यांचे सहकायिनि 'आयेशा' व 'सौंदर्योपासक' या पुस्तकांचे भाषांतर त्यांनी केले आहे. यावरून त्यांची वाङ्मय सेवा किती दांडगी आहे हे कळून येईल.

पण कुळकर्ण्यांची प्रसिद्धी त्यांच्या भाषांतरित पुस्तकांवर आधारली

नसून त्यांच्या स्वतंत्र व मौलिक अशा ' महाराष्ट्रांची कुलस्वामिनी अर्थात् श्री तुळजा भवानी ' या पुस्तकानें त्यांना महाराष्ट्रांतील साहित्यिकांत अढळ स्थान प्राप्त करून दिलें आहे. हें पुस्तक वाचण्याचा योग मला इ. स. १९१२ मध्ये ब्रह्मस्थ्या बाराव्या वर्षी आला होता. पण त्यावेळीं अर्थातच त्याचें इतकें महत्त्व वाटलें नाहीं. या पुस्तकाच्या ' आभार ' प्रदर्शनांत श्रीगुरू कुळकर्णी म्हणतात,

‘ माझ्या या प्रयत्नापासून इतिहासाला मदत व्हावी, भाविकांची गरज पूर्ण व्हावी, ललित कथा वाचणाऱ्यांचें मनोरंजन व्हावे इत्यादि हेतु मनांत धरून पुस्तकाची रचना यथामति केली आहे. ’ तुळजापुगवरील या वर्णनात्मक पुस्तकांत एकदरीत मवीस प्रकरणे आहेत. याशिवाय तुळजा-भवानीच्या स्तोत्र विषयक कवितानी पहिली पाउणशे पाने व्यापिली आहेत व अस्सल कागद पत्रांच्या नकला परिशिष्टांत दिल्या आहेत. त्या पानांची संख्या जवळ जवळ साठ भग्न. म्हणजे या पुस्तकाची एकूण पृष्ठसंख्या साडेतीनशे भग्न आहे. पहिल्या चार प्रकरणांत तुळजाभवार्नास तुळजापुगम येण्यास काय कारण घडले याचा इतिहास देण्यांत आला आहे. पुढील तीन प्रकरणांत तुळजापूरचें व देवळाचें वर्णन आहे. आठव्या प्रकरणांत देवीच्या देवळांतील कामाची वाटणी कशा काय केली गेली आहे याचें वर्णन आहे. नवव्या व दहाव्या प्रकरणांत पूजेचें वर्णन आलें आहे. अकरा व बाराव्या प्रकरणांत देवीवरील दागिन्यांचा तपशील दिला आहे. तेराव्या प्रकरणांत शिवाजी महाराजावर तुळजाभवार्नाचा कृपा कशा व किती होती याचें विवेचन केलें आहे. चवदा पासून सतरा प्रकरणांपर्यंत निरनिगळ्या सणांवारांचें वर्णन आलें आहे. अठराव्या प्रकरणांत देवळाच्या खर्चाची व्यवस्था दाखविण्यांत आली आहे. एकोणीस व विमाव्या प्रकरणांत तुळजापुरांतील निरनिगळ्या क्षेत्रांची वर्णने आहेत. एकविसाव्या प्रकरणांत यात्रेचा विधि सांगितला आहे. बाविसाव्या प्रकरणांत निरनिगळ्या मठांची माहिती आली आहे. पुढील तीन प्रकरणांत तुळजापूरचा इतिहास देण्यांत आला आहे.

वरील विभागणीवरून दिसून येईल की, या पुस्तकांत तुळजाभवानी-चा पौगणिक व ऐतिहासिक पुस्तकातून येणारे उल्लेख, तुळजापूर गांवचा इतिहास, त्यांतील प्रेक्षणीय स्थळे व देवीची पूजा वगैरेचे विधि इतक्यांचे वर्णन आले आहे. प्रथम तुळजा या शब्दाचा उपासित लावनांना कुळकर्णी म्हणतात की, त्वगिता या नांवाचा अपभ्रंश होऊन तुरजा झाला व तुरजाचें तुळजा झालें. तुळजाभवानीचा अवतार मेरू पर्वतावर मदाकिनी नदीच्या काठी तपश्चर्या करीत असलेल्या अनुभूती नांवाच्या विधवा तापसीच्या रक्षणाकरिता झाला. कुरुर नांवाच्या राक्षसाने अनुभूतीची अभिलाषा धरली व तिला स्पर्श केला. त्यावेळी अनुभूतीने देवीची कठुणा भाकली देवीने प्रगट होऊन देव्याचा वध केला. अनुभूतीने सदा सान्निध्याचा वर मागितला व तेव्हा पासून तिला देवीचें सान्निध्य लाभलें. देवीच्या मूर्तीवर अद्याप अनुभूतीची मूर्ति आहे. या नंतर त्रेतायुगात श्री रामचंद्र सीतेचा शोध करीत दडकारण्यांत हिंडत असताना देवीने या यमुनाचल पर्वतावर श्री रामाची भेट घेतली व त्यांना सीता प्राप्तीचा वर दिला. तेव्हा पासून देवीला रामवरदायिनी असें नांव मिळाले.

तुळजाभवानीच्या अवताराचा हा असा इतिहास आहे. तिचें तुळजापूरला येण्याचें कारण रामाची भेट घेणें हेच होते. हा पुराणांतरीचा उल्लेख झाला पण ऐतिहासिक दृष्टीने तुळजाभवानीची स्थापना तुळजापुरास कुणी केली व कधी केली हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. या बाबतीत जुने उल्लेख बहुतेक मापडन नाहीत. कुळकर्णी म्हणतात,

“ दडकारण्यात आयची वमाहत होत असतां या वसाहतीला असुरांकडून भयकर अडथळे झाले. त्या देव्याचा निपात करून भवानीने आर्यांची वमाहत येथे स्थापन केली. दक्षिणेंत यामुळे भवानीचे महत्त्व फार आह्ने. ” वाल्मीकी रामायणात रामवरदायिनीचा दाखला असल्यास त्याचा उल्लेख कुळकर्णींनी केला नाही. त्यामुळे भवानी पूजेचे महत्त्व श्रीरामकाला-पासून दक्षिणेंत चालू झाले व त्याच्या अलीकडे सुरू झाले याचा कयास

करता येत नाही. तुळजाभवानीचा उल्लेख स्कंदपुराण, अग्निपुराण व देवी-
भागवतांतून आला आहे. त्यांतल्या त्यांत स्कंदपुराणांतर्गत सह्याद्रि खंडांत
तुरजा-माहात्म्य आले आहे. सह्याद्रि खंडाचा काल अगदी अलीकडला
असला तरी सर्वसाधारणपणे पुराणांचा काल इसवी सनाचे पांचवे शतक असे
धरण्यांत येते. यावरून तुळजाभवानीचे माहात्म्य इ. स. दुसऱ्या किंवा
तिसऱ्या शतकांत सुरू झाले असावे असा अंदाज निघतो बौद्ध व जैन
धर्माच्या भरभराटीचा तो काळ होता. दक्षिणेत त्यावेळी शातवाहनांचे राज्य
चालू होते. बौद्ध धर्माचा न्हास सुरू झाल्यावर वैदिक मताचा पुन्हा उदय
झाला व त्या बरोबरच तंत्र विद्या पुन्हा प्रसार पावली. त्या काळांतच
तुळजापूरचा उदय झाला असला पाहिजे किंबहुना बौद्ध व जैन धर्माच्या
उन्नतीला पायबंद बसावा म्हणूनच या भागांत देवी पूजेचे माहात्म्य सुरू
झाले असावे तुळजापूरच्या आसमंतांत जैनांची प्रेक्षणीय स्थळे आहेत.
कुंभलगिरीचे जैन देवालय व उस्मानाबाद येथील जैन लेणी ही या भागांतील
जैनांची उत्तम स्थळे म्हणून दाखविता येतील फार काय खुद्द तुळजाभवानी-
च्या देवळांत आलमा नांवाच्या जैन देवीचे देऊळ आहे (पान ४६) व या
देवीची पूजा रोज होते. जैन देवतांचा प्रवेश या देवळांत कसा झाला हे एक
कोडे आहे. माझ्या मते या देवीचे अस्तित्वच तुळजाभवानीचा काळ कोणता
हे दाखविण्यास समर्थ ठरते. बौद्ध व जैन धर्माच्या न्हासाबरोबरच भवानी
पूजेचे माहात्म्य वाढले असावे असे माझे स्पष्ट मत आहे आणि हा काळ
म्हणजे इ. सनाचे तिसरे शतक हे असावे. बौद्ध धर्माचे खडन करून अद्वैत
मताची पुन्हा स्थापना करणारे आद्य शंकराचार्य यांनी देवीची स्थापना केली
अशी एक दंतकथा खुद्द तुळजापूरी प्रचलित आहे त्याचा उल्लेख कुळकर्णींनी
केला नाही. अद्यापि देवीची पूजा पुजाऱ्याशिवाय फक्त शूंगेरी पीठाचे
शंकराचार्यच करू शकतात असे म्हणतात. आद्य शंकराचार्यांनी देवीची
स्थापना केली. ही दंतकथा मानली तरी तुळजाभवानीच्या माहात्म्याचा
काळ त्यापूर्वीचा होता हे निर्विवाद आहे. याच विषयीविषयी लिहितांना श्री.
कुळकर्णी लिहितात, “ देवीचा नवीन भक्त होण्यास माळ, परडी व पोत

घ्यावा लागतो. माळ कवड्यांची लागते. परडी वेळूची असते व पोत नवीन कापडाचा केलेला असतो. या कवड्यांच्या माळेंत कांहीं ऐतिहासिक रहस्य असावें अशी आमची समजूत आहे ” (पान ९७)

माझ्या मतें कवड्यांच्या माळेची उत्पत्ति लावणें कठीण नाहीं. इ. सनाच्या चवथ्या शतकांच्या सुमारास व पुढें कित्येक शतकेपर्यंत लोकांचें देवघेवीचें व व्यापारांचें नाणें म्हणजे कवड्याच होत्या यावरून कवड्यांच्या माळेची पद्धत प्रचारांत असावी. पुढे होनांची माळ, पुतळ्यांची माळ किंवा मांहाऱांची माळ देवीला देण्याची पद्धत निघाली. तशी गरीब लोकांना कवड्यांची माळ देवीला वाहणें सोयीचें वाटलें असावें. याशिवाय दुसरें कांही ऐतिहासिक रहस्य त्यांत नसावें असें वाटतें. यानंतर सात-आठशे वर्षांपर्यंत तुळजाभवानीचा उल्लेख सांपडत नाही. शके ११२६ च्या ताम्रपटात कुलस्वामिनी तुकाईचा उल्लेख आहे. हा काल यादव राजघराण्याचा आहे व ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वीचा आहे. त्यानंतर शके १३०० च्या सुमारास नृसिंह भारती स्वामीचा काळ असावा. त्यांच्या चरित्रांत तुळजा भवानीचा उल्लेख आला आहे. पण तुळजा भवानीला अखिल महाराष्ट्राची कुलस्वामिनी म्हणून संबोधण्यास सर्वांत मोठें कारण म्हणजे शिवाजी महाराजांचा उदय व भोसलें कुलाचे महाराष्ट्रांतील वर्चस्व होय. नागपूर, कोल्हापूर, सातारा, तंजावर व अवकलकोट येथें भोसल्यांचीं राज्यें स्थापना झालीं व त्यांनी तुळजा भवानीचा संदेश महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यांत पोहोचविला. ‘यश जगदबेचें, तुळजा प्रसन्न शिवरायाला’ हा घोष अखिल महाराष्ट्रांत दुमदुम लागला. भोसले कुलावर तुळजा भवानीची एक सतत कृपा होत गेली याचे रसभरित वर्णन कुळकण्यांनीं केलें आहे.

‘शिवाजी महाराज प्रत्येक कार्याचें प्रसंगी श्री. तुळजा भवानीचें ध्यान करीत. नंतर त्यांचें अंगीं श्रीचा अविभवि होई व जे संकट असेल तत्संबंधीं श्रीकडून एकंदर खुलासा होत असे. या संबंधीं शिव दिग्विजयकार म्हणतो. ‘श्रीनीं महाराजांच्या अंगीं यावें ते समयीं बाळाजीनीं एकटे जवळ

असावे यांस जो विचार करावयाचा असेल तो पूर्वांच सांगावा तो श्रीस प्रार्थना करून विचाराचा. उत्तर होईल तें लिहून ठेवावे नंतर महाराजास दाखवावे. बेताप्रमाणे करावे. ' (पान ८०)

या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत दत्तो अपाजां तुळजापूरकर (भास्करामायणकर्ते) म्हणतात.

‘अशा रीतीने महाराष्ट्रांत स्वराज्य स्थापनेच्या कार्यात जिची प्रेरणा व जिचे साध्य कारणाभूत झाले ती श्री तुळजा भवानी महाराष्ट्राची कुलस्वामीनी झाली यांत नवल काय ? धार्मिक दृष्ट्या तुळजापूर क्षेत्राचें महत्त्व कमी आहे असें मी म्हणत नाहीं पण ह्या क्षेत्राला जे एक प्रकारचे वैशिष्ट्य आले आहे तें थरील कारणाकरितां होय. मराठी साम्राज्याचा इतिहास वाचणारा असा कोणता महाराष्ट्र वाचक असेल की, ज्याची दृष्टी तुळजापूर क्षेत्राकडे अभिमानानें कळणार नाही. ’ (पान ७)

अफजलखानाच्या धामधुमीत तुळजा भवानीची मूर्ति भंगली गेली की, भोप्यांनी पळविली हा इतिहासांतला एक वादप्रसक्त प्रश्न आहे व अद्यापर्यंत त्यांची चर्चाहि कोठें झाली नाही. हा मूढा कुळकर्ण्यांनीं प्रथमच उपस्थित केलेला आहे व अशा रीतीने चर्चेला तोंड फोडलें आहे. त्या काळचा इतिहास बखरींतून सांगितला गेला आहे. सभासदाची बखर, भोसले यांची बखर, शिवछत्रपतींची बखर, चित्रगुप्ताची बखर, शिवदिग्विजय व चिटणीसाची बखर या त्या बखरी होत. त्या पैकीं अज्ञानदासच्या पोवाड्यांत, सभासदाची बखर, भोसल्यांची बखर यांत मूर्ति फोडल्याचा उल्लेख आहे. बाकींत मूर्ति भोप्यांनीं पळविल्याचा उल्लेख आहे सभासदांचा काळ घडित गोष्टींना जवळचा असल्यामुळें मूर्तिभंगाचा पुरावा खरा असावासा वाटतो. पण चिटणीसाच्या बखरीतील उतारेहि अधिकृत आहेत. अज्ञानदासाच्या पोवाड्यांत अतिशयोक्ति आहे. दत्तोपंत कुळकर्ण्यांनीं या बाबतींत सांगोपांग चर्चा करून मूर्ति पळविली असणेंच संभवनीय असें ठरविलें आहे. या गोष्टीनें महत्त्व विशेष नाही असें श्रीयुत तुळजापूरकर प्रस्तावनेत म्हणतात पण

मनाला हें विधान पटत नाही. आज त्या गोष्टीला फक्त ऐतिहासिक महत्त्व इतल्यामुळे निर्विकार मनानें चर्चा करण्यास हरकत नाही. माझ्या मते आदिलशाहीच्या इतिहासाच्या फारशी साधनांत अधिकृत माहिती मिळण्याचा जास्त सभब आहे. तूर्त तरी तर्काशिवाय दुसरें गत्यंतर नाही. मोगल राजवटीत तुलजापूर गांव रावरंभा निबाळकर यांना जहागीर म्हणून देण्यांत आले. हें निबाळकरांचें घराणें अद्यापि भूमला नांदत आहे. या घराण्याचे मूळ सस्थापक रमाजी बाजी निबाळकर हे फलटणचे राजाजी निबाळकर यांचें नातू व शिवाजी महाराजांचे जामात महादजी निबाळकर यांचें पुत्र होत निबाळकरांकडून हे गांव इ. स. १७८८ च्या सुमारास त्यांचें जामात कल्याणराव कवडे यांना देण्यांत आलें कवडेयांचें घराणें अद्यापि उस्मानाबाद जिऱ्ह्यांत अपाशिग व वासी गयें नांदत आहे. तुलजापूर जहागीर इ. स. १८१९ च्या सुमारास खालसा झाले तेव्हांपासून इंग्रजी कमिशनरीची पांच वर्षे वजा जातां हें गांव आपल्या भाग्यशाली संस्थानांत नांदत आहे.

असा तुलजापूरचा इतिहास आहे. त्याचें सांगोपांग वर्णन कुलकर्ण्यांनी केलें आहे. शक्य मिळकी माहिती त्यांनी गोळा केली आहे तुलजापुरांत असलेले मठ व त्यांतील जुने कागदपत्र त्यांनी हाताळले आहेत व त्यांपैकी बरेच परिशिष्टांत छापले आहेत. शाहूमहाराज, माधवराव पेशवे, सदाशिवराव भाऊ, रावरंभा निबाळकर इत्यादि इतिहास प्रसिद्ध व्यक्तींचीं पत्रे छापलीं आहेत. गांवांतील उपाध्यायाकडे यात्रेकरितां येऊन पत्रें लिहून देणाऱ्या मंडळींत महादाजी शिंदे, दमाजी गायकवाड, आनंदीबाई पेशवे, गहनाबाई गायकवाड, फलटणचे निबाळकर इत्यादीं मंडळी आहेत त्यांचीं पत्रे वाचनीय आहेत. तसेंच कागदपत्राच्या नकलावरून त्या काळची सामाजिक परिस्थिति उत्तम प्रकारें समजते वतनाबाबत कसे कज्जे होते वतनाचें हक्क संपादन करण्याकरितां प्रसगीं धर्मांतर करण्यास सुद्धां कसे मार्गें पुढें गहात नसत यांची माहिती हवी असल्यास लेखांक नंबर अठरा वाचून पहावा. तसेंच पूर्वीचे हक्क व मानपान कसे असत याची माहिती लेखांक नंबर सतरा मध्ये दिली आहे. 'तो महजर आहे. व वतन मिरास फर्मान

हुमायून शरफसदूर जाहला' अशी त्याची सुरवात आहे. महजर मध्ये ९१० हिजरी शक आहे. हा हुमायून बादशाह आदिलशाहींत झाला नाही व बहामनी घण्याचा किंवा मोगल घराण्याच्या हुमायूनचा शक जुळत नाही तर हा कोण असावा अशी श्रियुत कुळकर्ण्यांना शंका आहे. पण आमच्या मते येथे हुमायूँ हा शब्द व्यक्त वाचक नसून गुण वाचक आहे व या शब्दाचा संबंध कोणा बादशाहाच्या नांवाशी नाही. लेखांक नंबर मोठा व पंधरा वरून असें दिसते की पूर्वी तुळजापूरचा फाजील कोणी इनेवारखान म्हणून होता. त्यास हेल अमनराव यांनी मारलें व त्यांच्या कडून भुने यांम पाटीलपण मिळालें याबद्दलच्या हकीकती मोठ्या मनोरंजक आहेत.

तुळजापूरचा इतिहास दिल्यावर कुळकर्ण्यांनी पूजेचा व देवळांतील व्यवस्थेचा तपशील सांगितला आहे. पूजेचे निरनिराळे प्रकार पुजाऱ्यांची व सेवेकर्यांची कामे, जामदारखान्यांतील दगिन्यांचा तपशील व त्यांची किंमत ही प्रकरणे वाचण्यामारखी आहेत. विशेषतः देवालयाच्या खर्चाची व्यवस्था दाखविलेली आहे. देवालयाच्या खर्चाकरितां खुंटफळीचा कर व कल्होळतीर्थविरचा कर घेत असत. त्यांत इतर लोकांच्या हक्कदाऱ्या असत. त्या सर्वांचा तपशील कुळकर्ण्यांनी दिला आहे. आतां बहुतेकांचे हक्क कल्होळ तीर्थांत विमर्जन पावल्यामुळे या प्रकरणास फक्त ऐतिहासिक महत्त्व उरलें आहे. हक्कदार लोकांत पीर गडबड शहाचें नांव व ईद काजी, रमजान व बकरीद याबाबतचे खर्च पाहून पुष्कळांना मौज वाटे. गडबडशहा ही व्यक्ति एकाकाळीं महत्त्वाची होती असें दिसते.

लेखांक नंबर एकवीस मध्ये खालील उल्लेख रामवरदायिनी विषयी आहे.

“त्यावेळीं आमर बादशाहाचे कामदार इतबारखां एक व दुसरे खंडेराव वाळके सुखसे हे उभयता व तिसरे गडबडशा वली हे तिन्ही मिळोन अनागोंदीहून गंडकी शिलाची मूर्ति आणोन सन हिजरींत स्थापन केली.”

आनांपूर्वीचे हक्क बहुतेक जाऊन गुत्यावर लिलाव करण्याची चाल मुरू झाली. आहे असें ऐकण्यांत आहे असें असेल तर गतकालाची माहिती म्हणून या पुस्तकाचें महत्त्व जास्तच आहे. अशा प्रकारचें पुस्तक लिहून श्रीयुत कुळकर्ण्यांनीं मराठी वाङ्मयांत एक बहुमोल भर टाकली आहे. क्षेत्र वर्णनपर पुस्तकें आपल्या वाङ्मयांत एकदरीनें कमीच, नाहीं म्हणावयास मराठवाड्यांनींल रहिवासी श्री. घाणेकर यांचें सोळा पानीं 'तुळजापूर वर्णन,' इयादि पुस्तकें झालीं आहेत पण कुळकर्ण्यांच्या पुस्तकांचें अपूर्वत्व विशेष आहे. त्यांनीं एका क्षेत्राचा सांगोपांग इतिहास लिहिला आहे. अस्सल कागदपत्र छापून काढले आहेत. देवळांतील व्यवस्था बारकाईनें दिली आहे. प्रेक्षणीय स्थळांची माहिती दिली आहे. अशा प्रकारें हें पुस्तक अनुकरणीय झाले आहे.

श्री. कुळकर्ण्यांची भाषा प्रभावी व लालित्यपूर्ण आहे. इतिहासाभ्यासकांच्या कष्टाळूपणाला त्यांनीं ललित लेखकाचा रसिकपणा व भक्तांची श्रद्धा याची जोड दिल्यामुळे या पुस्तकांत या गुणांचा त्रिवेणी संगम झाला आहे त्यांच्या ओघवती भाषेचे नमूने पहा.

“ रात्रीची प्रशांत वेळ वायु मंद गर्तानें वहात असलेला, आकाशांत तारे चकचकत असलेले, चंद्रबिंब किंचित् वर आलेलें, अशा वेळीं देवालयांतील दीपमाला पेटविलेल्या असतात. हातीं पोत घेऊन जिकडे तिकडे लोकांचे थवेच्या थवे उभे असतात. प्रकाशाची जणुं कमताईच आहे कीं काय असें वाटून विजेचे दिवे त्या प्रकाशांत आपली भर टाकण्याचा प्रयत्न करीत असतात. यावेळीं देवालय इतके प्रकाशमय होतें, प्रकाशाचा इतका लखलखाट असतो कीं प्रेक्षकांचे डोळे दिपून जातात त्यांच्या डोळ्याला तें तेज असह्य होतें. ” (पान ५०)

दुसरा नमूना पहा

“ ही रंगदेवता पाहून कोण अभागी प्रसन्न होणार नाही ? कोणाला देहभान असल्याचा अनुभव येईल ? प्रपंचातील खडतर वेदनांचें

विस्मरण न होणारा अमा प्राणी त्या आनंदसागरांत मिळणेंच अशक्य ! त्रिपुरसुंदरी, आनंदयामिनी मंगल देवतेचा तोच बिना निघालेला, अशा वेळी दुःख, अप्रमत्तता, निराशा, वेदना याचीं देवाल्यांत रीत होण्याची मक्त मनाई आहे ! ” (पान ५०)

उत्कट वर्णनाचा हा मासला पहा:-

“ तुळजाभवानी हें अखिल महाराष्ट्रीयींचें कुलदैवत आहे तुळजाभवानी ही सर्व हिंदूंची आराध्य देवता आहे. तुळजाभवानी ही क्षत्रियांची कुलस्वामिनी आहे. तुळजाभवानी ही महाराष्ट्रीयींची प्राणशक्ति व चैतन्य देवता आहे. तुळजाभवानी ही महाराष्ट्रीयींना सकटांपामून मक्त करणारी, त्यांचें ऐश्वर्य वाढविणारी, त्यांना स्फूर्ति देणारी आणि त्यांचा सर्वत्र उदय करणारी आहे आनंद समुद्राला पूण भरते आलेले असून त्याच्या लाटा चौदोंकडे मोठमोठ्याने आदळत असतात व त्यांच्या त्या आदळण्याच्या शब्दांत सदानदीचा उदयोस्तु ! हा नाद ऐकू येतो ! ”

पुढील उनाग एखाद्या वादबरीतील आहे की, काय असें वाटण्यासारखे आहे.

“ आकाश एकदम कोसळून जर आपला अंत होईल, किंवा धरणी दूभंग होऊन जर तिच्या पोटांत आपल्याला स्थळ मिळेल किंवा एकदम प्रज्वलित अग्नि नारायण प्रगट होऊन आपली आहुति या वेळीं घेईल तर अरे असे अनुभूतीला वाटले. कारण, वन निर्जन, आपण अशक्त तापसी व प्रसन्न दारुण दैत्याशी असुरांच्या करस्थानि अनुभूतीच्या शरीरास विजे प्रमाणें धक्का बसला होता. तिच्या मस्तकावर जणू वज्राघातच झाला होता ! संतापाने तिच्या शरीरांतील रक्तवाहिन्या फुगल्या होत्या ! ती थरथर कांपू लागली होती ! ”

बरील उतारे पुरेसे आहेत. श्रीयुत कुळकर्णी हे नुसते इतिहासज्ञ किंवा श्रद्धावान असे भक्तच नाहीत तर ते काव्यात्म पण आहेत. त्यांचे पुस्तक

म्हणजे कोरडी रखरखीत अशी ऐतिहासिक कैफियत नाही. किंवा अंधश्रद्धेनें बुजबुजलेले किंवा मनास न पटणाऱ्या लोकोत्तर चमत्कारांनीं भरलेले निरुपयोगी बाड नाही. विशिष्ट पक्षाभिनिवेश त्यांच्यांत नाही. ते एक निरलस असे सशोधक आहेत व आपल्या संशोधनाला काव्यरूप कसें द्यावे हें ते जाणतात. आपलीं क्षेत्रें म्हणजे राष्ट्राचा जीवंत इतिहासच होय. महादाजी शिंदे, दमाजी गायकवाड, माधवराव पेशवे, शाहू महाराज इत्यादि लोकोत्तर व्यक्तींचीं पत्रें तुळजापूरच्या क्षेत्रोपाध्यांच्या घरांत पाहून मनांत भावनांचे केवढे तरी कळू येतात. ज्या महाभागांनीं महाराष्ट्र बनविला आहे व त्यांचे वास्तव्य ज्या क्षेत्रांत झाले आहे, त्यांच्या कार्याला ज्या कुलस्वामिनीचें अधिष्ठान लाभले आहे त्या विषयीं विचार करतां आनंदानें, अभिमानानें व गर्वानें छाती फुगणार नाही. अमा कोण अभागी अमूं शकेल ? अशा क्षेत्राचा इतिहास कुळकण्यांनीं लिहिला आहे. आपल्या मराठवाड्यांत गाणगापूर, माहूर औढ्या नागनाथ, परली वैजनाथ इत्यादि क्षेत्रें आहेत. त्यांचे इतिहास असेच लिहिले गेले तर केवढे मोठें राष्ट्र-कार्य होईल. कुळकण्यांच्या या पुस्तकानें कुणास तशीं पुस्तके लिहिण्याची स्फूर्ति झाली तरी सुद्धां हें पुस्तक लिहिण्याचा हेतु पूर्ण झाला असें म्हणतां येईल.

पुस्तकाला सूचीचा अभाव हा एक दोष म्हणतां येईल. तसेंच रचनेचा शिथीलपणाही जाणवतो इतिहासाचीं प्रकरणें स्वतंत्रपणें दिलीं असती तर धरें झालें असतें. शिवाजी महाराजावरील देवीची कृपा व त्याचा स्वराज्य-कार्यावर झालेला परिणाम याचा उल्लेख एका प्रकरणांत देऊन मध्यें यात्रेच्या विधीवर व उत्सव दिनावर बरीच प्रकरणें खर्ची घातलीं आहेत. त्यामुळें सुमंगतवार माहिती मिळणें कठीण होतें नवसाचें व्यापारी करार म्हणून समर्थन केले आहे त्याची हजीरी श्री. तुळजापूरकरांनीं खालील शब्दांत घेतली आहे.

“ नवसाला व्यापारी कराराचें स्वरूप देऊन तुम्ही पुस्तकाच्या पंधराव्या प्रकरणांत नवसाचें समर्थन करण्याचा जो यत्न केला आहे व

नवसाला धुडकावून देणाऱ्या साधुसंतांच्या अंगावरही जातां जातां जो शितोडा उडविला आहे तो मात्र अत्यंत हास्यास्पद आहे. नवसाचें इतकें विचित्र समर्थन आजपर्यंत कोणीही केलें नसेल. नवसाची उत्पत्ति देव भोळेपणांत व देवाविषयी वाटणाऱ्या भीतीत आहे ! ”

(प्रस्तावना पान ११)

असो. हें दोष लहान सहान व क्षुद्र आहेत. त्यानें पुस्तकाचें मौलिक महत्त्व कमी होत नाही. आपल्या खाजगी जीवनांत ते एक माविक, श्रद्धावान व प्रेमळ गृहस्थ म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या हातून उत्तरोत्तर अशीच वाङ्मय सेवा घडो हीच श्री जगदंबेच्या चरणी प्रार्थना आहे. या वाङ्मय सेवेकाला माझा नम्र प्रणाम असो.

दिवाकर कृष्ण केळकर

निजाम महाराष्ट्रांतील भोणत्याह साहित्यिकापेक्षा महाराष्ट्रांत जास्त प्रसिद्ध असलेले श्री दिवाकर कृष्ण केळकर यांची ग्रंथरचना विपुल नसली तरी विविध आहे यांत शंका नाही. “ किशोरीचें हृदय ” ही कादंबरी, ‘समाधि व इतर सहा लघुकथा’ हा लघुकथा संग्रह व “ तोडही माल ” हे नाटक अशीं तीनच पुस्तके त्यांनी अद्यापपर्यंत लिहिली आहेत. परंतु या तीनही पुस्तकांनी आपापल्या क्षेत्रांत बरीच वरच्या दर्जाची मान्यता मिळविली आहे. त्यांचा लघुकथा संग्रह इ. स. १९२७ मध्ये प्रसिद्ध झाला. म्हणजे आज त्या गोष्टीस तेरा वर्षे झालीं व या तेरा वर्षांत इनके लघुकथा संग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत कीं मराठी वाङ्मयांत या कालाला लघुकथा युग म्हणूनच संबोधायें लागेल. पण इतक्या लघुकथा संग्रहामधूनही अति उत्तम म्हणून जीं कांहीं हाताच्या बोटांवर मोठतां येण्यासारखीं पुस्तके आहेत त्यांत दिवाकर कृष्णांच्या लघुकथासंग्रहाची गणना होते. या पुस्तकांत एकंदरीत सात लघुकथा आहेत. (१) अंगणांतला पोपट (२) हातग्राह (३) सकष्टचतुर्थी (४) देवाच्या घरी (५) मृणालिनीचें लावण्य (६)

वेड्याची वहाणी व (७) समाधि या त्या सात लघुकथा होत. अंगणांतला पोपट या गोष्टींत एका श्रीमंत पण उद्योगाच्या पायी घरगुती भावनांना पारख्या झालेल्या व्यापाऱ्याच्या मुलाची हकीकत लिहिली आहे. शेट नानूभाईचा लहान मुलगा पोपटलाल हा लहानपणीच मातृमुखाला पारखा झालेला अमतो. आपलें कीतुक आपल्या वडीलांनीं करवें ही त्याची इच्छा असते. लाकडाचा हिरवा पोपट घेऊन तो उभा असतो व आपलें वडील आफिसांतून कधी येतील व आपण त्यांना तो पोपट कधी दाखवूं असें त्याम होतें; पण शेट नानूभाई त्याकडे लक्ष पुरवीत नाहीत त्याला वाटलें वडील आपल्यावर रागावले आहेत. पुढें त्याला ताप भरला. त्याला वाईट वाटूं लागले. त्याला वाटलें सर्व आपल्यावर रागावले आहेत. आपलें कीतुक कोणी करीत नाहीं. पुढें त्याला माथेरानला नेण्यांत आलें. नानूभाईनी तेथें ही जाण्यांत दिरंगाई केली ते जाऊन पोहोचिपर्यंत पोपट बेशुद्ध झाला होता व “सगळे लोक माझ्यावर रागावले आहेत” हा त्याचा एक सारखा अप चानू होता. पुढें लवकरच तो मेला व त्याचवेळीं घरांतील पिजऱ्यातील पोपट पण उडून गेला. दुसरी लघुकथा ‘हातरहाट’ ही एका तरुण कोष्ट्याची जीवन कहाणी आहे. आपल्या खेडेगांवाला व लहानपणीची सोबतीण मंजूळा इला सोडून भिवा सोलापुरास जातो. पण त्याची स्थिति सुधारत नाही. इकडे मंजूळेचें लग्न होतें. भिवा सोलापुराहून परत येऊन आपल्या गांवांतच हालअपेष्टेत दिवस कंठून शेवटीं मरतो. तिसरी लघुकथा “संकष्ट चतुर्थी” ही शेजारच्या सासुरवाणीच्या छळाची हकीकत आहे. सासू स्वभावानें वाईट नव्हती पण ‘तिच्या सासूनें लहानपणीं तिला फार छळलें होतें. त्यामुळे ती दुसऱ्याची पर्वा फारच कमी करी. दुसऱ्याचें बरें पाहून तिला बरें वाटत नसें. अशा सासूच्या नियंत्रणाखालीं सून शांता ही नांदू लागली तिला वाटे शिकव्याकरितां पुण्यास राहिलेल्या नवऱ्याकडून पत्रे यात्रीत व जोडप्यानें गौर पुजावी पण सासू नवऱ्याचीं पत्रे दाबून ठेवी. व नवरा तिच्याकडे दुर्लक्ष करू लागला. दिवसभर ती कामाखालीं दबून जाई घरात सहानुभूतीचा ओलावा नाही. घरीं प्रीति मिळेली पण शेजारी

तिच्याशीं सहानुभूती दाखविणारा मित्र भेटला. त्यांत सातेचा स्वभाव हळवा होता ' कोणचीहि गोष्ट तिच्या मनाला चटकन लागे तिला स्वतःला धट्टा करतांच येत नसे. दुसऱ्यांनी थोडी जास्त धट्टा केली, कीं तिला लगेच रडू येई ' अशा हळव्या जिवाला सासू छळी, तिला वाईट पाय गुणाची म्हणे. अशा या भोळ्या व हळव्या जिवानें मन आर्द्र न होणें शक्य नाहीं. तिला माहेरी फार जायला गिळत नसें. पुढें ती झुण्णीस लागली, शेवटीं आजारी पडली व जगांतून निघून गेली. चवथी लघुकथा ' देवाच्या घरी ' आहे. यांत इदूची बहीण शशिवला इच्या लीला वर्णिल्या असून त्यांत शेवटीं ती आजारी पडून देवा घरी जातें याचें मनाला चटका लागण्यासारखे वर्णन आहे. ' मृणालिनीचें लावण्य ' व ' समाधि ' या लघुकथा सर्वांहून सरस म्हणतां येतील. संस्थानिकाच्या घरांत पडलेली गरीब घराण्यांतील बालिका त्या नवीन परिस्थितीला धिटते. तिला आपल्या पति हृदयाशीं समरस होना येत नाही. मुलालाही जवळ ध्यावेसें तिला वाटत नाही व शेवटीं ती झुरून झुरून मरून जाते. अशी हकीकत ' समाधि ' या कथेंत दिली आहे. मृणालिनीचें लावण्यच तिला शापदायक ठरलें व त्यामुळे तिच्यावर सासऱ्याची बद नजर पडली, तिच्या नवऱ्याची तिच्यावर तेवढ्या पुरतीच प्रीति जडली, अशोकच्या जीवनाचा विचका त्यामुळेच झाला असें दाखविलें आहे.

दिवाकर कृष्णांच्या लघुकथांविषयीं श्री. बा. रा. भाटे म्हणतात " वस्तु वर्णनपर, स्वभाव वर्णनपर आणि वस्तु स्वभाव वर्णनपर या तीन लघुकथा प्रकारांपैकीं शेवटल्या दोन प्रकाराची योग्यता साहित्यकार जास्त समजतात. रा. दिवाकर कृष्ण यांच्या कथा स्वभावरेखनपर असतात. "

दिवाकर कृष्णांना वर्णनाची शक्ति फार मोठ्या प्रमाणांत प्राप्त आहे यांत शंका नाहीं. त्यांच्यांत काव्यात्मकता आहे लहान प्रसंगांचे परिणाम त्यांच्या मनावर तीव्रतेनें होत असले पाहिजेत व वर्ण्य प्रसंग जसे त्यांच्या मनावर परिणाम करितात तसेच ते लेखणींत उतरवूं शकतात. आगुण्यात जें हृदयद्रावक आहे, जे मनाला जाऊन भिडते, जें अंतस्थ विचाराशीं संलग्न

आहे अशाला ते खुबीने बाहेर काढून वाचकांसमोर मांडतात व विषय परिणामकारक, लेखक काव्यात्म व लेखनशैली मनोहर व कसलेली यामुळे लेखकाला जें स्वतःला वाटतें तेंच तो वाचकांना बरोबर वाटावयास लावतो. कोणत्याहि सागाजिक तत्वाचा पुरस्कार दिवाकर कृष्णांनी आपल्या लघुकथांतून केला नाही. नाही म्हणावयाला हातरहाट या लघुकथेत त्यांनीं जातां जाता कारखान्याचे दुष्परिणाम व हातरहाटाचें महत्त्व दाखविण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला आहे. त्या लघुकथेतील नायक मजुलेला म्हणतो. "तुला मुलगा झाला म्हणजे हा रहाट त्याला दे, आणि माझे अनुभवाचें सांगणें सांग, म्हणावें, सध्यां हातरहाटांत जें सुख आहे तें शहरांतल्या गिरण्यांतून नाही. मजुले, पिढिजाव हातमाग विकले नसते तर तूं परक्याची झाली असतीस कां ?" उपदेश योग्य असेल पण दोन प्रणयी जीवनाच्या अंतिम मीलनांत हा घरगुती धंद्यांचा पुरस्कार कांहीसा विसगत वाटतो. तूं दृष्टीने पाहतां दिवाकर कृष्णांच्या लघुकथा निर्दोष ठरतात. आटपशीरपणा, परिणामकारक प्रसंग व प्रमाणशीर मांडणी दिवाकर कृष्णांच्या लघुकथांचीं वैशिष्ट्ये होत. आणखी एक गोष्ट ठळकपणें नजरेत भरते ती ही कीं त्यांच्या लघुकथांचे बहुतेक शेवट दुःखदायक झाले आहेत. प्रत्येक गोष्टीचा शेवट नायक किंवा नायिकेच्या मृत्यूंत झाला आहे. नाही म्हणण्यास 'वेड्याची कहाणी' या गोष्टीतील नायक वेडा बनतो. म्हणजे त्यांची स्थितीहि जीवंत असून मेल्या सारखीच होते. मनुष्याच्या आयुष्यांत मृत्युही अशी दुःखदायक घटना आहे कीं कोणत्याही गोष्टीत त्यांचा उल्लेख परिणामकारक झाल्याशिवाय राहत नाही. म्हणजे या घटनेचा उल्लेख न करतां परिणामकारक गोष्ट लिहिण्यांत लेखकाचें कीशल्य व्यक्त होतें दिवाकर कृष्णांनीं प्रत्येक खेपेस मृत्यूला आणून वाचकांच्या मनावर परिणाम केला आहे. यांतील कोणतीहि गोष्ट वाचून डोळे आलावणार नाहीत असा वाचक विरळाच. अंगणांतील पोपट, संकष्ट चतुर्थी, समाधि, देवाघरी या लघुकथा हृदयाच्या मर्मस्थानीं आघात करतात. हातरहाट, वेड्याची कहाणी व मृणालिनीचें लावण्य या गोष्टींत बोडीशी Melodramatic ची छटा आहे ती मनाला पटत नाही.

अशोकचे भिकागी बनून निघून जाणें आत्मारामाचें वेडा बनणें व भिवाचे मजुलेला न कळत त्याच गांवांत येऊन राहणें व त्याची बातमी तिला न कळणें व शेवटीं तिच्या करितां त्याचें झुलून मरणें इत्यादि गोष्टी मनावर परिणाम करीत नाहीत. दिवाकर कृष्णांच्या नामक नायिका अत्यंत हळुवार मनाच्या व परिस्थितीच्या वणव्यांत दग्ध होणाऱ्या दिसतात. धैर्याचा, धृतीचा, हिमतीचा मदेश दिवाकर कृष्णांच्या लघुकथांतून दिसून येत नाही. ते जगांतील घडामोडी आपल्या सवेदना सुलभ मनानें पाहून वाचकांसमोर ठेवतात. सदेश देण्याचा त्यांचा प्रयत्न नाही. त्यांच्या गोष्टी हेतु प्रधान दिसत नाहीत. नाहीतर संकष्ट चतुर्थी, देवाघरी, मृणालिनीचें लावण्य समाधि इत्यादि गोष्टींतून कोणत्या तत्वाचा त्यांनीं आविष्कार केला आहे ? मानवी मन व त्याचे व्यापार यांचाच त्यांनीं विचार केला आहे. त्यांच्या नायक-नायिका हळुव्या मनाच्या आहेत व भोंवतालच्या परिस्थितीचा परिणाम त्यांच्या मनावर तत्काळ घडतो. या सषष्पीतून 'Tragedy' दिवाकर कृष्णांनीं निर्माण केली आहे. बाबासाहेबामारखा प्रेमळ पति मिळूनही लीला गोरी झुरणोस कां लागावी ? माहेरीं राहून सासरीं आल्यावर मुलीला पहिला व शेवटला आधार म्हणजे पतीचा. पण तो चागला व होशी मिळाला असून सुद्धां लीला गोरीच्या आयुष्याला बहर कां येऊं नये ? तें जाऊं द्या. पण मुलगा झाल्यावर सुद्धां लीला गोरीच्या मुलाविषयीं सुद्धां प्रेम वाटून तिच्या जीवनाला स्थिरता येत नाही. याला काय म्हणावें ? याला एकच उत्तर की, तिचें मन नार्मल नव्हतें. असाधारण मनाच्या या स्त्रीबद्दल तिच्या मृत्यूनेच सहानुभूति वाटू लागते. खरें पाहिले तर तिच्यापेक्षां जास्त एकाकी जीवन बाबासाहेबाचें वाटतें व "लिली, लिली, तुझ्या सुखासाठीं मी काय करूं" म्हणून अभ्रु टाळणारा बाबासाहेब जास्त human, अतएव जास्त जवळचा वाटूं लागतो. लीला गोरीच्या दुःखाचें खरें मळ तिच्या दुःखी मनांत आहे. पण दिवाकर कृष्णांनीं त्याचा दोष परिस्थितीवर घातला आहे ते म्हणतात "कळी कां उमलत नाहीं हें कळीं काय सांगणार ? तें भोंवतालच्या थंडीला विचारा" लीला म्हणते "मी मन

गुंतून ठेवणाऱ्या जिवंत संमाराला आंचवले आहे” प्रेमळ नवरा मिळाल्यावर ससाराला आणखी जिवंतपणा तो कोणता हवा? खरें म्हणजे दिवाकर कृष्णांच्या नायक-नायिका स्वतः हळव्या मनाच्या असून परिस्थितीला दोष देताना आढळतात. गिरणीला बोल लावून झुरून मरणाग भिवा, सीभाग्य धड असतां व सोन्यासारखे मूल असतां झुरून मरणारी लीला गोरी, मोकळ्या मनाचा पति मिळून सुद्धा आपल्या लावण्याला बोल लावून झुरणारी मृणालिनी हीं पात्रे निरोगी वृत्तीचीं असें कोण म्हणेल? या लघुकथा मनावर परिणाम करणाऱ्या असल्या तरी मनाला पटत नाहीत. या लघुकथांतून अनेकसंगिक अशी आर्द्रता दिमून येते. अंगणांतील पोपट व संकष्ट चतुर्थी या दोन नोष्टी मात्र जिवंत वाटतात. यांत पात्रांच्या मनोव्यापारांपेक्षां परिस्थितीचाच परिणाम वास्तविकपणे झालेला दिमून येतो. यांतील कळ्या खरोखरीच भोंवतालच्या थडीनें सुकून गेल्या आहेत. बाकीच्या पांच लघुकथा हळव्या वाटतात. यावरून लेखकाच्या वृत्तीची मात्र कल्पना करता येते. लेखक काव्यात्म असावा, हळूवार मनाचा असावा, आयुष्यांतील दुःखद प्रसंगांची आठवण वारंवार करण्याकडे त्याची नेहमीं प्रवृत्ति होत असावी, जगांतील संकटाच्या काल्पनिक वा वास्तविक आघातांनीं तो जर्जर झाला असावा व त्यामुळे त्याचे मन मृदु व हळवे झाले असावे. त्यामुळे अशा दुःखमय घटनांकडे त्याचे लक्ष तीव्रतेनें वेधले जात असावे असे वाटल्याशिवाय राहात नाही. पण या लघुकथा इतक्या लोकप्रिय कशा? त्याला कारण एकच आणि ते म्हणजे मानवी मनाच्या एका विशिष्ट पैलूला या गोष्टी बेफामपणे अपील करतात, व दिवाकर कृष्णांनीं हे ओळखूनच आपली पूर्ण प्रतिभा यांत खर्ची घातली आहे. त्या मानाने पाहतां त्यांची “किशोरीचें हृदय” ही कादंबरी जास्त यशस्वी झाली असें म्हणतां येईल.

कारण, मोठ्या प्रमाणावर व गुंतागुंतीचे कथानक घेऊन व ते परिणामकारक करून, हळूवार व दुःखद प्रसंगावर भर देऊन, प्रत्येक कथेच्या शेवटीं मृत्यूला आमंत्रण देऊन व लहानशाच लघुकथा लिहून दमछाटी होणारे लेखक या आरोपांतून दिवाकर कृष्ण वाचले आहेत. पण दिवाकर कृष्णांचा

आवडीचा विषय म्हटला म्हणजे मनोव्यापार हाच. याचें प्रत्यंतर या कादंबरीतून दिसून येतें. तसेंच हे मनोव्यापार निरीक्षणारा न निरीक्षून वाचकापुढे ठेवणारा कलावंत हीच भूमिका दिवाकर कृष्णांची आहे. कारण या कादंबरीत ही त्यांनीं कोणतांच संदेश देण्याचा प्रयत्न केला नाही. हिंदु मुस्लिम पक्षाचा उहापोह या कादंबरीतून करण्याचा आपला हेतु आहे असे त्यांनी कादंबरीच्या जाहिरातीत लिहिलें होतें पण तें साधलें नाही किंवा त्याची त्यांना आवश्यकता वाटली नाही किंवा या प्रश्नाच्या विवेचनानें मूळ विषयांत म्हणजे किशोरीच्या हृदयाच्या आविष्करणांत रसहानि होते असे त्यांना वाटलें म्हणून त्यांनी तो प्रश्न गहाणपणानें बाजूस सारला व आपण कलावत प्रथम आणि नंतर संदेश देणारे प्रेषित हें त्यांनीं पुन्हां एकवार भिन्न केले. या मुलें त्यांच्या कादंबरीला सुटसुटीतपणा आला व त्यांना किशोरी-हृदय मनमोकळेपणानें हेरतां आलें. माझ्या मते त्यांची ही कादंबरी मानस शास्त्रीय दृष्टीनें बरीच वरचा दर्जाची ठरेल. एका किशोरीच्या मनाला आपल्या संशोधनाचा विषय ठरवून लहान सहान गोष्टींनीं हि तिच्या मनावर काय परिणाम झाला व शेवटीं तिचें रूपांतर प्रौढ तरुणींत कसें झालें हें त्यांनीं फार समर्पक रीतीनें दाखविलें आहे. या दर्जाची व या विषयावरील हीच एक कादंबरी असें म्हटल्यास वावगे होणार नाही. “स्वप्ना प्रेमाचा उद्भव ही एक फार मोठी प्रायोगिक प्रक्रिया आहे. विश्वास आणि चैतन्य असे दोन जिवलग स्नेही किशोरीवर प्रेम करतात पण अमिलाचा दूषित विश्वासरावास सोडून किशोरी सयमी चैतन्याचा स्वीकार करते व विश्वासराव देशत्याग करतो” हें कथानक या कादंबरीत आहे व “प्रेमाचे निरनिराळे प्रयोग आणि त्यांचा प्रेम करणाऱ्यावर, प्रेम स्वीकारणाऱ्यावर, व प्रेम पाहणाऱ्या त्रयस्थावर होणारा परिणाम या कादंबरीत विस्तारशः वर्णिला आहे.”

या कादंबरीतील कथानकाला सुरवात जून १९२८ मध्ये होतें व शेवट डिसेंबर १९३० मध्ये होतो. किशोरीला (कादंबरीची नायिका) नुकतेंच सतरावें वर्ष लागलेलें असतें. तिची आई तिला सोलापुराहून पुण्यास

हुजूरपागेत सातवीत घालण्याकरितां घेऊन येते. गाडीत किशोरी, तिची आई यांची कथानायक चैतन्यकृष्ण पंडित, विश्वास, व जयंती यांच्याशी ओळख होते. चैतन्य हा तिशीच्या आंत बाहेरील तरुण होना. तो समाज-शास्त्राचा अभ्यासक, मजुराचा पुढारी, व तत्वज्ञानी होता. १९२१ च्या चळवळीत त्यानें कॉलेजचा अभ्यासक्रम सोडून दिला. त्याची कल्पना "आपल्या समाजाची सर्वांगीण पुनर्घटना झाली पाहिजे. स्वातंत्र्य या एकाच साध्यासाठीं आपले सर्व रूळलेले मार्ग सोडून आपण चहूंकडून चढाई केली पाहिजे. आपल्याला काय पाहिजे याची कल्पना निश्चित करून त्याच्या आड येणाऱ्या सर्व संस्थांचा विनाश करायला तयार झाले पाहिजे". पण प्रवासांत, 'स्वातंत्र्य रतीच्या विषयांत सर्व जनता अगदीं नववधू आहे असा आपला सिद्धांत झाला. क्रांतीची निराशा आणि उत्क्रांती वरील अविश्वास तीन्हीही निश्चित झाली' चैतन्याच्या मते "समाजानें धर्माचें प्रस्थ उगीच माजवून त्याला डोईगड करून ठेविलें आहे. वाजवी पेक्षां फाजिल महत्त्व दिल्यामुळें त्यानें आपल्या इतर शक्ति बोथट केल्या आहेत. धार्मिकताच पुष्कळां बेंजबाबदारपणा उत्पन्न करते तिच्या भुलीत लोक पडले आहेत धर्म ही फक्त अभिमान बाळगण्याची गोष्ट आहे. करमणूक म्हणून असावी. ... पण मी कांहीं लोकांना उपदेश करायला आलेला प्रेषित नाहीं. मी या अफाट समत्कारिक देशाचा एक अभ्यासक आहे."

म्हणजे चैतन्याची भूमिका तत्वज्ञाची आहे. तो ज्ञानयोगी दिसतो. अशा या तत्वज्ञान्याचा संबध दोन तरुणांशीं आला. पैकीं एक, जयंती, ही प्रौढ तरुणी होती. व दुसरी किशोरी सतरा वर्षांची होती. जयंती ही नगरच्या मिशनमध्ये वाढलेली पण परदेशांतील शिक्षणानें सुसंस्कृत बनलेली (१९२१ च्या चळवळीत) या सुमारास ती प्यारिसमध्ये होती म्हणजे १९२८ त ती पचवीस तिशीच्या आंत होती अशा या सुसंस्कृत तरुणीबद्दल चैतन्याला काय वाटलें ? तर 'जयंती एक अलौकिक स्त्रीरत्न आहे' एवढेच, पण किशोरी एक अतिशय गोड अशी पोरगी आहे—आणि या तिशीच्या घरांत पोंचलेल्या तत्वज्ञान्याला किशोरीनें कोणत्या जोरावर भाळून

टाकलें ? शिक्षणाच्या जोरावर ? नाही; कां व्यक्तित्वाच्या जोरावर ? नाही; कां पुढे पुढे करण्यावर ? नाही. तर “ केवड्याच्या पानासारखा असा तिचा वर्ण दगदगीनें दववल्यामुल्लें अधिकच शोभित दिसत होता. केसांतील बकुळीचीं फुलें आपल्या दरवळानें तें सुगंधाचें ठिकाण आहे, असें सुचवीत होती निशिगंधाच्या फुलाप्रमाणें दिसणाऱ्या कानांत दंवा प्रमाणें फुली चमकत होती. टाचें लाइटला दिपणाऱ्या पांखरा प्रमाणें तिची ती लाजरी नजर—” (पान ३) प्रो. फडक्यांना हेवा वाटावा असें वर्णन सुंदर साधलें आहे पण निवळ सतरा वर्षांच्या किशोरीवर रूपामुल्लेंच लुब्ध होणाऱ्या या तिशीच्या तत्वज्ञाविषयीं विशेष अनुकूल ग्रह होत नाही. जेव्हां जेव्हां किशोरीविषयीं त्यांच्या मनांत विचार येत तेव्हां तेव्हां तिच्या रूपासंबधानें असत. “ केवड्यांच्या पानासारखा तिचा वर्ण, काळे भोर डोळे, स्वभावतःच फुगीर केम, निरागस दृष्टि, लहान जिवणी, गालावरील खळी, लाजत बोलणें, वळून नळून पाहणें सर्व काहीं अगदीं ताजेसें वाटू लागलें. ”—“ आणि जयती—सकोच नाही, दुःख भाव नाही. स्नेहाचा अतिरेक नाही, मर्यादा भंग नाही, एखाद्या कसलेल्या चित्रकाराप्रमाणें न चुकतां आपल्या विविध गुणांच्या छटा त्याच्या हृदयांतील प्रतिकृतीवर उठवीत होती. ” (३४) म्हणजे चैतन्य हा तत्वज्ञानी, अभ्यासू वृत्तीचा, (पण रॉयल एशियाटिक सोसायटींतील ग्रंथांचा अभ्यास करून कटाळलेला), अल्लड किशोरीच्या रूपावर भुलणारा व सुसंस्कृत, सुशिक्षित, अशा जयंतीपासून दूर होणारा आहे. वरे हा मोठा ध्येयवादी म्हणावा तर याच्या समोर निश्चित ध्येय असें कोणतेंच नाही. याचा उत्क्रांतीवर ही विश्वास नाही व क्रांतीही याला शक्य वाटत नाही “ स्वतः आपलें ध्येय ठरवावें, त्यासाठीं झटावें, त्यांतील यशानें सुखी व्हावें, अयशानें दुःखी व्हावें यांतच खरा जिवंतपणा आहे ” असें तो म्हणतो पण त्याचें स्वतःचें कोणतेंच ध्येय नाही. कादंबरी सुरू झाल्यापासून त्याच्या हालचाली पहा.

(१) १९२१ च्या चळवळींत त्यानें अभ्यास सोडला. नंतर त्यानें समाजशास्त्राचा अभ्यास केला व लोकनिरीक्षणार्थ त्यानें प्रवास केला.

त्याची व्याख्याने नगर व सोलापूर येथे झाली. सोलापूरम किशोरी त्याची व्याख्याने भक्तिभावाने ऐकत असे. नगरला त्याची व जयंतीची ओळख होऊन तो तिच्या बरोबर मुंबईस आला. मध्ये दौड ते पुणे, त्याची व किशोरीची ओळख झाली व तिने त्याला भारून टाकले. ही हकीकत सन १९२८ च्या सुमाराची.

(२) मुंबईस त्याचा काळ जयंती मीनाक्षी, लहानपणापासूनचा सोबती श्रीमंत विश्वास यांजमध्ये जातो गायल एशियाटिक सोसायटीत पुस्तके वाचण्यांत व विचारातिरेकाने जाग्रणे करण्यांत तो वेळ घालवितो. सैधून तो नि विश्वास पुण्यास जातात त्याची दोन तीन वाक्ये, आनंदराव, किशोरीचा मावस भाऊ म्हणून दाखवितात, ती अशी “ शिकलेल्या मुली जसं शोगडींत निखारा न पाहतांच अधण ठेवावे तसं वाटेल त्याच्या खांद्यावर मान ठेवतात ” व “ मोठ्या डोळ्याच्या मुली बहुतेक थिल्लर असतात. ”

(३) पुण्यास चैतन्य तिला भेटण्यास जातो पण तिची गांठ पडन नाही. विश्वासचे ही मन किशोरीकडे आकर्षिले जाते व ते दोघेही एकमेकाशी लग्नवाचपची करतात. शांतवनाची प्रिया ईशवती आहे हें शांतवनच्या स्त्रीला-पत्नेला कळून तिला दुःख होते त्याबद्दल ईशवतीशी बोलण्याच्या निमित्ताने चैतन्य किशोरीची गांठ घेतो. “ सिनेमाला येऊन ओळखही न देणाऱ्या मुलीला दोनचा भेटायला आल्याचा कमीपणा येऊं नये अशा मानी विचाराने ” तिला पूर्वी भेटायला आल्याचे तो सपशेल नाकबूल करतो.

(४) त्याच दिवशी त्याच्या नांवचे लेबर युनियनच्या सेक्रेटरीचे (कुठले युनियन कळत नाही) सोलापूरला जाऊन प्रचार कार्य करण्याबद्दलचे पत्र येते. पुढे तो सोलापूरला निघून जातो. सोलापूराला त्याच्या कार्याविषयीचे त्याचे पत्र पाहा.

“ मला कामांत आनंद वाटतो पण दुसऱ्या कशांतच वाटत नाही असें कसे म्हणता. त्या कामाची कदर करणारी गोड आणि प्रेमळ हुरये मला

त्याहून अधिक आनंद देतात..... लेबर युनियनच्या सेक्रेटरीनी आपल्या जवळ मी येथील अशिक्षित मजुरांची जी अगदी थोड्या काळात नमुनेदार संघटना करू शकली आहे त्याबद्दल अतिशय स्तुति केल्याचें लिहिले तें सगळें उपरोधिक असावें..... गेल्या सुट्टीत किशोरीचें सस्कृत कवचें होतें म्हणून मी शिकविले (पान ८४)

(५) पुढें मॅट्रिक पास होऊन किशोरी कॉलेजांत जाते. चैतन्य पुन्हां पुण्यास येतो. किशोरी आईच्या सांगण्यावरून त्यास भेटण्यास जाते. पण तो केडगांवाम निघून जातो तेथून तो सोलापुरास परभारें निघून जातो. त्याचें आणखी एक वाक्य आनंददावनीं सांगितलें " तरुण स्त्रियांच्या मनांत नेहर्मा कांहींतरी पेक्षां कुणीतरीच जास्त घोळत असतें " (पान १२७)

(६) त्याची पुढील कामगिरी (पान १६१) कांहीं सहाणें सुतें लोक गरीबांना बहकावून संप वगैरे करवतात. असाच एक कुंगी पडित म्हणून मनुष्य इथें आला आहे सगळे जबाबदार लोक त्याच्या नादी लागले आहेत. त्याच्या सांगण्यावरून टांगे हाकणारे संप करणार आहेत. तसेंच (पान १६१) नव्या गिरणींत मालक मजुरांमध्ये रजा मंजुरीबद्दल तेढ आली आहे. योग्य समजूत करून ती तेढ मिटविली नाही तर संप होण्याची भीति आहे. संप होणें या वेळेला बरें नाही. कपनी जवळ स्टॉक भरपूर आहे. पण मजुरांना हें पटत नाही.. मी मालकांच्याकडे मध्यस्थी केली असून त्यांनीं वरून दिमायला सर्व अटी माग्य कराव्या आणि वस्तुतः मजुरांना फसवावें असें ठरवून आले. " " (पान १६४) प्रसंग असा आहे. एथिक्स कसेंही असो "..... कांहींतरी करायला पाहिजे ना ? मुलांच कांहीं न करण्यापेक्षां खुकीच्या दिशेनें प्रयत्न करणें तरी चांगलें नाही कां ? " " कर्तव्य म्हणून केलेल्या कार्यांत अर्थात्च कांहीं होस मोज राहिली नाही. कांहींतरी मर्दाने दिशा आणि कार्यक्षेत्र स्वीकारले पाहिजे असें त्याच्या मनांत येऊ लागलें. हिंदुस्थानांत एक युजेनिक्म सोसायटी स्थापन करावी. इतर देशांतील मोठमोठ्या कार्य प्रयोगशाळांप्रमाणें त्याची कार्यक्षमता वाढवावी

असें विचार चैतन्य बोलून दाखऊं लागला .. भांडवलवात्यांचा त्याला इतका त्वेष येत नसे आमच्या अधोगतीला भांडवलवात्यापेक्षां सरकारचें धोरणच जास्त कारण आहे असें त्यांचें निश्चीत मत होतें.

अशा या चैतन्याच्या मनांत, जयंत जर ह्वा पालंट करण्याकरितां जाणाऱ्या मीनाक्षी बरोबर सोबत म्हणून गेली नमती तर, कदाचित जयंतीशीं लग्न करण्याचा विचार आला असता; पण याच वेळेस त्याचा पुढां किशोरीशी संबंध आला. पुढे किशोरीचें विश्वास बरोबर लग्न ठगलें. चैतन्याला धक्का बसला. त्यानें किशोरीची गांठ घेतली. त्यादरून निघ्या मनाविरुद्ध हें लग्न होतें आहे हें त्याला कळलें अशा हुग्हुरीत असतां चैतन्य सोलापूरच्या दग्यांत सांपडला. पुढे किशोरीची गांठ पडत्यावर तो तिला म्हणतो “मी अशा गोत्यांत सांपडून तुमच्यासाठीं कांही करायला असमर्थ झालो आहे. देवाच्या मनासच असें आलें” .. किशोरी जशी त्याच्याकडे गेली तशीच निराधार परत आली. पुढें लग्न टाळण्याकरितां किशोरी मुंबईस जाते व आरोपांतून सुटून चैतन्य ही मुंबईस येतो नंतर त्या दोघांचें लग्न होऊन प्रेमभग झालेला विश्वास जावा बंटांत निघून जातो.

दिवाकर कृष्णांनीं चैतन्याचें पात्र कसें रंगविलें आहे ? निश्चित ध्येय नसणारा, कर्तव्य म्हणून कांहीं तरी करावें अशा उदासीन वृत्तीनें काम करणारा, अभ्यास वृत्तीचा, समाजशास्त्रांत डोकें घालून बसणारा, संयमी चैतन्य दिवाकरांनीं वाचकांसमोर उभा केला. चैतन्य आपल्याला या अफाट चमत्कारिक देशाचा अभ्यासक म्हणवितो व संप्रदाय कोणता म्हणून विचारलें तर बृहदारण्यकांतील प्रवाशासारखी आपली स्थिति झाल्याचें सांगतो, हरिभाऊ आपल्यांचे गाणपतराव व यशवंतराव हे समाजसेवेची तळमळ बाळगणारे ध्येयवादी आहेत. वा. म. जोशांचा ‘आनंदराव’ हा संशोधक म्हणून प्रसिद्धी मिळवणाऱ्या नांवांत लागलेला व या रीतीनें देशाची कीर्ति वाढवावी म्हणणारा महत्वाकांक्षी तरुण आहे. खांडेकरांचे नायक अलीकडे साम्यवादी बनू लागले आहेत पण या विशाल प्रश्नाला

निवळ उंदगसारखे कुरतडण्या पलीकडे तो कांहीच करीत नाही. कोकणांतील खेड्याची परिस्थिती पहा, घरण्याकरितां सरकार जमीनी मागत असतां त्या देऊं नये म्हणून चळवळी करणें अशा धंद्यांत त्यांचे नायक पडतात. फडक्यांचे नायक उघड उघड सुखवरतु आहेत. वरेरकरांचे नायक प्रवाहपातत व मिळमिळीत व नायिका मात्र त्या मानानें जोरदार आहेत. तळवळकरांचा प्रकाश, गोगट्यांचा विनायक हे फिकट रंगाचे साम्यवादी आहेत पण दिवाकर कृष्णाचा चैतन्य हा विद्वान अभ्यासू पण कोणताही सांप्रदायीक, कोणतेही ध्येय नसलेला बृहदारण्यकांतील प्रवासी आहे. आपले हे समाज सुधारणेची तळमळ बाळगणारे होते. जोरांना देशाची कांति कोणीकडून होईल याबद्दल निविध्यस आहे. वरेरकरांचें स्त्री दाक्षिण्य व स्त्रियांच्या हक्का बद्दलचा झगडा ही तर इतकी प्रसिद्ध आहेत कीं त्याचे व्यंगचित्र काढतांना त्यांना स्त्रीरूप देऊन वेणी बुचडा घालण्यापर्यंत चित्रकारांनीं मजल नेली. खांडेकर हे स्वतः फिकट साम्यवादी आहेत. फडके तर उघडउघड सुखवस्तु कलावत आहेत आणि माझ्या मते दिवाकर कृष्ण हेच स्वतः बृहदारण्यकांतील प्रवासी आहेत. ते एक कलावंत, अभ्यासक व निरीक्षक आहेत. त्यांचा स्वतःचा सांप्रदाय असा कोणताच नाही. माझ्या मते दिवाकर कृष्णांचा चैतन्य हा त्याचा आवडता नायक व त्यांचें मनाचें पात्र आहे व लग्नानंतर हा चैतन्य जेव्हां म्हणतो.

“ पण माझी सगळीं ध्येये स्वाहा झाली बरें कां. ” तेव्हां हंसू आल्या-
शिवाय राहात नाही. या तत्वज्ञाचें शेवटचें ध्येय यूजेनिकसचें स्कूल स्थापन करण्यावर येऊन ठेपलें होतें. लग्नानंतर चैतन्याच्या उद्गारावर किशोरी म्हणते “ हो ! आपण नवीन कल्पूं म्हणे ” इतका त्याचा आवाज या पोरीनें ओळखला होता. एकंदरीत चैतन्याचें पात्र मोठें गंमतीदार आहे.

अशा या चैतन्यावर किशोरीचे प्रेम कां बसलें ? माझ्या मते त्याला दोनच कारणे आहेत. एक म्हणजे तिच्या ओळखीचे असे दोनच कुमार तिच्या नजरे समोर वावरत होते. एक चैतन्य व दुसरा विश्वास. म्हणजे लग्ना बद्द-

लची तिची निवडच मुली मर्यादित झाली होती या दोन्ही पैकीं तिला आधी विश्वास बंदल अनुकूल ग्रह उत्पन्न झाला होता. पण त्याचा व हिरा पाटसकराचा संबंध पाहून तिच्या मनाला धक्का बसला. नंतर पद्मावतीवर विश्वासचे प्रेम असून त्याची पुढची वागणूक पाहून तिला भीति वाटू लागली व अभिलाषायुक्त प्रेम करणारा हा विश्वास लग्नाच्या बेडीत अडकून राहू शकेल की नाही याबद्दल तिला शंका येऊ लागली. त्याच्या उलट. जो जा विश्वामला टाकण्याचा ती प्रयत्न करी ती ती ती तिला येऊन बिलगण्याचा प्रयत्न करी. त्या उलट चैतन्याशी भेटावे बोलावे असें तिला जेव्हां जेव्हां वाटे, तेव्हां ती तिला भेटत नसे. त्याच्या प्रेमांत जबरदस्ती, प्रखरपणा, अभिलाषा, गुदमरून टाकणारे व अस्वस्थ करणारी घिसाडचई तिला दिसली नाही. म्हणून तिचें लक्ष आपोआप त्याकडे आकर्षिलें गेलें. कोणत्याही तरुणी समोर ही दोन पात्रे उभी केल्यास ती भावनावश स्वच्छदी व विषयी विश्वामला सोडून संयमी चैतन्याला वरल्याशिवाय राहणार नाही. आणि किशोरीनें हेंच केलें. या एका गोष्टी शिवाय चैतन्यापाशी कोणतेच भुलावणीपत्र नव्हतें. ना ध्येय, ना कोणतेही कार्य करण्याची हिरीरी, ना चिकाटी; काहीं नाही. पण अभिलाषा युक्त विश्वासच्या प्रेमाच्या पार्श्वभूमी संयमी चैतन्याचें प्रेम तिच्या नजरेत भरलें हेंच खरें. किशोरीच्या हृदयांत प्रत्यही उत्पन्न होणाऱ्या गूढ भावनांचें चित्रण मात्र विवाकर कृष्णांनीं फार सुंदर केलें आहे. सोलापुगहून पुण्यास नव्यानेच येणारी अल्लड कुमारी, ईरावती बरोबर तिची मैत्री जडत्याबरोबर अस्फुट कळीप्रमाणें हळू हळू बवलू लागते. कबूतरांचें प्रणय पाहून तिच्या मनांत भावना येऊ लागतात. मावस भावाचा व भावजयीचा प्रणय व्यापार पाहून तिचें अग रोमांचित होते व आरशांत स्वतःकडे पाहून ती आपलेंच चुंबन घेतें. ईरावती व शांतवनाचा व्यवहार पाहून “ स्वतःला अज्ञात असलेल्या केवळ कल्पनारम्य असलेल्या त्या आत्यंतिक सुखाची साश, सासूय आणि सापुलक विचारणा स्वतःच्या मनाशीं करीत किशोरीनें भ्रॉव्हिटकल केलें. ” विश्वासावर व हिरीचा प्रेमप्रसंग पाहून तिला न कळत भत्सर वाटला (पान ८८). हिरी, सुसी कुक, ईरावती देशपांडे, पद्मावती

सावे, वत्सला चिटणीस, नलिनी नगरकर, मवालसा, इंदु ठकार, इत्यादि पात्रे दुय्यम असली तरा प्रत्येकाच्या वागणुकीचा परिणाम किशोरीच्या हृदयावर कसा होत गेला व त्यामुळे तिचे हृदय हळु हळू कसे पुलकित होत गेले हे अति गोड गोडपणे दिवाकर कृष्णांनी दाखविले आहे. नाही तरी दिवाकर कृष्णांना पुरुष पात्रापेक्षा स्त्री पात्रेच चांगली निर्माण करता येतात. मृणालिनी, संकष्ट चतुर्थीतील शांता, समाधीतील हळुवार मनाची लीला गीरी, किशोरी, पद्मा, ईरावती, जयती इत्यादि पात्रे मनाला केवढा चटका लावतात “ अभिविद्युत् प्रमदानां त्वमपिच दुःखं न जानासि ” असे म्हणणाऱ्या नायिकेच्या मनांतील दुःखे दिवाकर कृष्ण अचुक ओळखतात. कोणत्याही संप्रदायाचे शिष्यत्व न पत्करलेला हा बृहदारण्यकांतील प्रवासी महिला मनोविश्लेषण करण्यांत मोठा पारंगत असतो, याचे प्रत्यंतर हे की माझ्या मते दिवाकर कृष्णांची जयती ही एक अमरकृति आहे. जयतीच्या पात्रापुढे त्यांची इतर पात्रे माझ्यामते फिक्की पडतात. ब्राम्हण कुलोद्भव पण लहानपणापासून ख्रिस्ती मिशनरी वातावरणात वाढलेली जयती उच्च शिक्षणाने सुसंस्कृत, सभ्य व सयमी बनलेली अमते. तिच्या सुरूपतेवर फिदा होऊन भोवती गोंडा घोळणाऱ्या तरुणांना झिडकारण्याइतके नातिधैर्य तिला असते. पण निरभिलाष व निरपेक्ष अशा चैतन्याकडे पाहून तिला हुर्हुर् वाटू लागते. व पंचवीस वर्षे वयापर्यंत प्रेमाचा अनुभव न घेतलेल्या जयतीच्या हृदयांत अनग प्रवेश करतो व चैतन्याबद्दल तिला विलक्षण आपलेपणा वाटतो. समानशील, समानव्यसन व समवयस्क अशा आपल्याला सोडून चैतन्य मंदिरकमध्ये शिकणाऱ्या नवतारुण्य व रूपाशिष्याय दुसरा कोणताच गुण नसलेल्या किशोरीशी लग्न करील ही कल्पनाच तिला पटत नाही आणि ज्यावेळी चैतन्य तिला सोडून किशोरीला पत्करतो त्यावेळी तिच्या मनावर जबरदस्त आघात झाला. पण शब्दाने व्यक्त करण्यास अशक्य अशा या तळमळीचे चित्रण दिवाकर कृष्णांनी थोडक्याच शब्दांत किती प्रतिभेने केले आहे पहा.

“ जयती म्हणाली ”

“मला फार आशा वाटत होती. शेवटी शेवटी तर अगदी विश्वास वाटू लागला होता. पण एकदम अभरे जमून यावीत तसे झाले...”

“तुझ्या पेक्षां रूपानें गुणानें, बुद्धीनें, विद्येनें कशानें तरी सरस...”

“प्रीती या गोष्टी पाहात नाहीं...”

“जाऊं दे. विसरून जावें सगळें हें चांगलें.”

“छे, कसलें विसरतें !”

“मग काय तूं नेहमीं अशीच दुःखी राहणार ?”

“मनुष्याला तसें राहणें शक्य नाही. कांहीं दिवसांनीं मी पूर्वी सारखी हंसेन, खेळेन पण एकदा लागून गेलेला चटका राहणार !”

“समूद्रावर सांवली पसरत होती. बेटावर दिवे लागत होते, भरतीच्या लाटा येत होत्या, वाळूच्या ढिगावर जयंती कांहीं तरी लिहीत होती. सधिप्रकाशानें पाणी चमकत होतें. विविध रंगी वेषांचीं असंख्य जोडणीं जडळून जात येत होती. मुलें खेळत होती. मचवे हालत होते. मीनाक्षी म्हणाली:-

“एकंदरीत प्रेमांत फार दूरवर पाऊल टाकणें चांगलें नाही !”

“तें आपल्या हातचें कां आहे ?”

अंधार पडला तसें मीनाक्षीनें म्हटलें:-

“चल, घरी जायचें नाहीं कां ?”

“हें बघ, इथंच रहावं असं मला वाटतंय.”

या पेक्षां उत्तम वर्णन सांगडणें अशक्य. जयंतीच्या हृदयांत माजलेल्या निराशेच्या तुफान सामराला फक्त एक लहानशा वाक्यबिंदूनें बाहेर येण्यास जागा मिळाली “इथंच रहावं असं मला वाटतंय” पण त्या एका बिंदून निराशेचा सागर व्यक्त झाला व या सुसंस्कृत संयमी व विचारशील तरुणीवर कधींच नव्हता इतका जबरदस्त आघात झाला. या तिच्या मूक

क्रंदनापुढे शब्दच निःशब्द आहेत. अशा या जयंतीचें पात्र निर्माण करून दिवाकर कृष्ण हे महाराष्ट्रांतील विद्यमान मोजक्या कलावंतांच्या गंगेंत मानाची जागा मिळवून बसले आहेत.

“ दिवाकर कृष्णांच्या उपमा किती समर्पक आहेत पहा. काळ्या केसाच्या झुबक्यामध्ये तिचें गोरे मुख गंगावनावर पडलेल्या पक्ष्मणें दिसत होते. टर्किश टॉवेलच्या आवरणामधून दिसणारे अवयव पारिजातकाच्या राशी मधून डोकावणाऱ्या केवड्याच्या पानासारखे दिसत होते. ”

(पान १०८)

“ सुखें अशीं आपल्या दारावरून जातात आणि आपण मात्र माजघरांतच राहतो. ” (पान १३५)

“ खिडकीतून येणाऱ्या अत्यल्प संधि प्रकाशांत ती जीवितातील अशीच अंधुक दिसणारी कोडी सोडवीत पडली होती. ” (पान १४५)

“ एखाद्या मोठ्या करंडयास झांकण बालाबें तशी सध्या पडत चालली होती. ” (पान १७६)

“ पंख फुटलेली पांखरें देखील घटघा भोंवतीच घुटमळतात ”

(पान २०३)

हीं काहीं उदाहरणें झालीं. अशीं वाक्यें या कादंबरीत जागजागी विखुरलेली आढळतील. मराठवाड्यांतील या कलावंत लेखकाला अभिवादन असो.

श्री. विश्वेश्वर अंबादास कानोले

नांदेडचे सुप्रसिद्ध इतिहास संशोधक विश्वेश्वर अंबादास कानोले यांचे लिखाण वर्तमानपत्रांतून ठिकठिकाणीं विसुरलेले आहे. पण पुस्तक रूपाने फक्त गुरु गोविंदसिंहाचे चरित्र त्यांनीं लिहून प्रसिद्ध केले आहे. कानोल्यांचा लेखनव्यवसाय आज जवळ जवळ एकोणीस वीस वर्षे अव्याहत चालला आहे. मराठवाड्याच्या संन कवीच्या व पंडित कवींच्या वाङ्मयांतील त्यांचे सशोधन विद्वज्जनांच्या आदरास पात्र झाले आहे. वामन पंडितांचे घराणे मूळचे नांदेडचे हे त्यांनीं सिद्ध केले आहे व यावेळीं त्यांच्यापाशीं जवळ जवळ चांगले पानांचे वामन पंडितावरील हस्तलिखित पडले आहे. अरुणोदय माला, विहंगम, चित्रमय जगत्, निजाम विजय इत्यादि नियतकालिकांतून त्यांचे रफूट लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. कळमनुरीचा कवि प्रल्हाद सोनार, नांदेड जिल्ह्यांतील कवि व संत मंडळी, मुरु गोविंदसिंह, सदानंद महाराज उमरीकर, ज्ञानेश्वर महाराज इत्यादि विविध विषयांवर त्यांनीं लेखणी चालविली आहे. ज्ञानेश्वर दर्शन या पुस्तकांत त्यांचा लेख “ श्री ज्ञानेश्वरीच्या उपलब्ध प्रति ” हा आला आहे. या लेखात कानोल्यांची संशोधकी

दृष्टि, जिज्ञासा व वाङ्मय सेवेची आवड हीं दिसून येतात. मराठवाड्याच्या एका सुपुत्राचा हा लेख म्हणजे महाराष्ट्राच्या वाङ्मयीन चळवळीत मराठवाड्याच्या महत्वाच्या भूमिकेबद्दलची महाराष्ट्राची वाढती जाणीवच होय असें म्हणण्यास हरकत नाही. पण हे सर्व लेख इतस्ततः विखरलेले आहेत. पुस्तक रूपाचें फक्त गोविंदसिंहाचें चरित्र कानोल्यांनीं लिहिलें आहे. त्यामुळे त्यांच्या शैलीचें व विचारांचें वैशिष्ट्य या पुस्तकांतच शोधावें लागेल.

चरित्राच्या पहिल्या पानावर कानोले लिहिनात:—

नांदेड येथील अप्रतिम, सुंदर आणि भव्य असें श्री गुरुद्वार मंदिर याचें दृष्टीपुढील चिरसन्निध्य आणि ज्या महान-विभूतीमुळे ह्या स्थळास महत्त्व प्राप्त झालें आहे. त्या खालमा धर्म-मस्थापक श्रीगुरू गोविंदसिंहा विषयींचा पूज्य भाव, हाच प्रस्तुत चरित्र लिहिण्याच्या स्फूर्तीस अथवा कल्पनेस म्हणा मुख्यतः कारणीभूत झाला आहे " व चरित्रनायका विषयीं आपला आदर त्यांनीं पहिल्याच वाक्यांत व्यक्त केला आहे.

गुरू गोविंदसिंहाचा जन्म इ. स. १६६१ मध्ये बिहार प्रांतांतील पाटणा शहरीं झाला. त्यावेळीं औरंगजेब ब्रह्मशाहाच्या कारकीर्दीस नुबतीच सुरवात झाली होती व मोगल साम्राज्याच्या सीमा गुजरातपासून असामपर्यंत व काश्मीर पासून अहमदनगर पर्यंत पसरल्या होत्या. गुरूगोविंदसिंहाचे वडील तेग बहादूर हे त्या वेळीं पाटण्यास नव्हते. आसामच्या मोहिमेवर ते मोगलांच्या बरोबर गेले होते. पांच वर्षांनीं गुरू गोविंद हा तेजबहादुरकडे राहण्यास म्हणून पंजाबांत आनंदपूर येथें गेला. (१६६६) तेथेंच इ. स. १६७३ मध्ये त्यांचें लग्न बयाच्या बाराव्या वर्षीं झालें.

त्या सुमारास दिल्लीम औरंगजेबाची राजवट चालू होती. शिखांच्या वाढत्या महत्वाकडे त्यांचें लक्ष लागलें होतें. पांचव्या गुरूच्या वेळेपासून शिखांचा संबंध राजकारणाशीं येऊं लागला. जहांगीरचा मुलगा खुश्रू यांच्या बंडात खुश्रूस मदत केल्याच्या आरोपा वरून शिखांनां जबर दंड द्यावा लागला होता. त्या वेळेपासूनच मोगल सम्राटांशीं असलेले शिखांचे संबंध

हळू हळू बदलू लागले. पुढे गुरु तेज बहादुरच्या वधानें (१६७४ त) शिख जातीत नवीन चैतन्य फुकलें गेलें. प्रत्यक्ष पित्याच्या अमानुष वधानें गुरु गोविंदच्या मनाचा किती क्षोभ झाला असेल याची कल्पना केलेली बरा. त्या वेळेपासून मोगल साम्राज्याचा विरोध, आपल्या समाजाची संघटना व त्या निमित्त उपायाची योजना या ध्येयाची उपासना त्यांनीं चालविली. पंजाबच्या पहाडी प्रदेशांत कांग्रा व कुलू भागांत बरीच राज्ये आहेत. तेथे त्यांनीं आपलें वास्तव्य केलें. नाहात राज्यांत पावटा येथें इ. स. १६८४ मध्ये त्यांनीं किल्ला बांधिला नंतर आनंदपूर, चमकोर, केशगड, लोहगड, इत्यादि किल्ले त्यांनीं बांधले इतके झाल्यावर मोगलाशीं लढण्याकृतिं म्हणून त्यांनीं या पहाडी राजांच्या मदतीची याचना केली. ती मागणां त्यांनीं घुडकावून लाविली व परस्पर द्वेषाचे पर्यवसान लढाईत झालें. सर्व पहाडी राजांच्या संयुक्त सैन्याचा गुरु गोविंदांनीं इ. स. १६८५ मध्ये भिंगोईच्या लढाईत पराजय केला व त्यांना हतप्रभ केलें. यावेळीं गुरुगोविंदांचें वय अवघें पंचवीस वर्षांचें होतें. या नंतर या राजे लोकांशीं गुरु गोविंदांनीं सख्य केलें.

या नंतर लवकरच पहाडी राजांनीं मोगलांना खंडणी देण्याचें नाकारलें होतें म्हणून मोगलाची फौज त्यांच्या पारिपत्या करितां निघाली होती. पहाडी राजांना गुरुगोविंदांनीं मदत केली. व इ. स. १६८८ मध्ये मोगल सरदार दिलेरखां, रस्तुमखां व गुलामहमनखां यांच्या फौजेचा पराभव करण्यांत आला. या पराभवाची वार्ता समजतांच अवतरंगजेवानें राजपुत्र मुअज्जम बरोबर फौज देऊन या स्वारीवर पाठविलें. या स्वारींत मोगलांना पूर्णपणें यश आलें. " या फौजेनें पहाडी राजांस त्राहि त्राहि केलें. त्यांचीं शहरें उध्वस्त केली, राजे लोकांची धिड काढली आणि त्यांच्या पासून खंडणां गोळा केली. ह्या लढाई नंतर पहाडी राजांनीं मोगला विरुद्ध पुन्हां आपलें डोकें वर काढलें नाहीं. " (पान ११) या आपत्तींतून गुरु गोविंद वाचले व राजपुत्र मुअज्जम यांच्या वाटेस गेला नाहीं. या नंतर सात आठ वर्षेपर्यंत त्यांचा काळ शांततेत गेला व हा काळ त्यांनीं आपली शक्ति संघटित करण्यांत घालविला. इ. स. १६९६ च्या वैशाख महिन्यांत त्यांनीं खालसा

पंथाची स्थापना केली व केशवगड मुक्कामावर त्यांनीं शिखांस खालील प्रकारें उद्देश केला:-

(१) तुम्ही आजपासून सोढ वंशाचें क्षत्रिय बनला आहां. तुमची पूर्वीची जातपात नष्ट होऊन आतां एकमेकांचे बंधु झाला आहां.

(२) ह्या पंथास 'खालसा' (पवित्र) अशी संज्ञा आज पासून प्राप्त झाली आहे.

(३) प्रत्येक खालसा धर्म मतानुयायानें आपल्या नांवाच्या अंती सिंह ही पदवी धारण करावी.

(४) अकालपुरुष, गुरु ग्रंथ व गुरु खालसा या तिघांसच पवित्र मानणें व अन्य कशावरहि विश्वास न ठेवणें.

(५) केश, कंगवा, कृपाण, कच्छ व कडा या पांच ककार दर्शक वस्तु शूरतेचें चिन्ह म्हणून प्रत्येक खालसाजीनें जवळ बाळगणें.

(६) अमृतपानानंतर कोणताहि मनुष्य ' सिंह ' बनतो. ह्याकरितां प्रत्येक खालसार्जानें सिंहाप्रमाणें लढावें व शत्रूस कधींहि पाठ दाखवूं नये.

(७) मिणें, मसंद, विम्मळ, रामरागिये हे गुरु घरचे द्रष्टे असल्यामुळे त्यांच्यापासून दूर राहावें.

(८) गाजा, तंबाखू, चडू, चरस, इत्यादि पदार्थ खाणें, पिणें व ओढणें हीं खालसा पंथानें महापातकें ठरविली आहेत.

(९) चोरी, व्यभिचार, असत्य भाषण यापासून दूर राहणें, अनाथ दीन अशा लोकांवर दया करून त्यांना अन्नवस्त्र दान करणें, परस्त्री गाते समान मानणें; जितेंद्रियता बाळगणें; दुर्बलांचें रक्षण करणें; पर घनाचा अभिलाष न धरणें; वृद्ध आणि ज्ञानी लोकांचा मान राखणें हीं प्रत्येक खालसाजीचीं कर्तव्ये होत.

(१०) खालसा पंथाना भ्रष्ट झालेला शीख, त्यानें परबात्ता

दर्शविल्यास, पुन्हां पंथांत घेतला जाऊं शकतो. परंतु तत्प्रीत्यर्थ आपल्या प्राप्तींतील कांहीं भाग धर्म कार्याति त्यानें अवश्य खर्च केला पहिजे.

(११) खालसाजीनें केस कधींहि काढूं नयेत. अमृतसर हें पवित्र तीर्थ मानावें. शस्त्रास्त्रांची पूजा करून तीं सतत जवळ बाळगावी, जातिभेद मानूं नये.

(१२) पांच शीख एकत्र जमतील तेथें गुरूचें वास्तव्य राहिल.

(पान १६)

श्री. कानोले म्हणतात, “ इ. स १६९६ वैशाख महिना रविवार हा दिवस शिखांच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं लिहिण्या सारखा आहे. ह्याच दिवशीं गुरु गोविंदसिंहांनीं खालसा धर्माची स्थापना करून शिखांमध्ये अद्वितीय क्षात्रतेज निर्माण केले. बाबा नानलाची शांत आणि धर्मपिपासू जनता श्री गुरु गोविंदसिंहांनीं आपल्या अलीकक चारित्र्य प्रभावानें ‘ सिंह ’ या पदवीस पोचविली. तोच हा शुभ दिवस. ” (पान १४)

हा दिवस हिंदुस्थानच्या इतिहासांत महत्वाचा गणला जाईल. कारण पुढें शिखांनीं अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत अफगाणांच्या स्वाच्या परतविल्या व पंजाबांत एका प्रबल व संघटित राज्याची स्थापना केली व ते जवळ जवळ साठ वर्षे चालविलें. या सर्व गौरवाचा व वैभवाचा पाया त्या दिवशीं घातला गेला. त्या दिवसापासून शिखांच्या इतिहासाला नवें वळण लागलें.

या घोषणेनंतर लवकरच पहाडी राजांशीं गुरूंचा युद्ध प्रसंग आला. त्यांत राजांचा पराभव झाला. पुढें त्यांनीं मोगल फौजेची मदत मागितली. यामुळे मोगल साम्राज्याच्या एकवटलेल्या शक्तीविरुद्ध शिखांना सामना द्यावा लागला. ही लढाई इ. स. १७०१ पासून चालू झाली ती इ. स. १७०५ पर्यंत होती. मोगलांनी आनंदपुरास वेढा दिला. दोन वेढे अयशस्वी झाले; पण तिसऱ्या वेढेला (१७०४) आनंदपूर सोडून गुरु गोविंदांना प्रयाण करावें लागलें. मोगलांनी त्याचा पाठलाग केला चमकीरच्या लढाईत गुरूचें

दोन पुत्र अजितसिंह व झुझारसिंह मारले गेले. (१७०५) दुसरे दोन पुत्र सरहिंदच्या सुभेदारांच्या हातांत सांपडले व या पुत्रांचा, जोरावरसिंह व फत्तेसिंह यांचा वध करण्यांत आला. त्यानंतर सरहिंदच्या सुभेदाराने गुरू गोविंदावर चाल केली; पण मुक्तसरच्या लढाईत त्याचा पराजय झाला. (१७०५) तेथून गुरू गोविंदसिंह हे दक्षिण पंजाबांत दमदमा या ठिकाणी येऊन राहिले व तेथे दशम पादशाही व विचित्र नाटक इत्यादि ग्रथांचें लेखन त्यांनीं केलें.

या सुमारास अवरंगजेब दक्षिणेंत मराठांचांवरील मोहिमेंत गुंनला होता. त्यानें गुरूंना बोलावणें पाठविलें. पहिल्यानें त्यांनीं त्याच्या आमंत्रणाचा अट्फेर केला. पण पुन्हां निरोप आल्यावरून ते दक्षिणेकडे बादशहास भेटण्यास म्हणून निघाले. इतक्यांत अवरंगजेब बादशाह वारल्याची बातमी त्यांना कळाली. (इ. स. १७०७)

अवरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मुलांमध्ये राज्याकरितां कलागती लागल्या. त्यांत थोरला राजपुत्र मोअज्जम (बहादुरशहा) यानें गुरूंच्या मदतीची याचना केली. आग्याच्या लढाईत आजम व मोअज्जम यांची लढाई होऊन आजमशहाचा पराभव झाला व तो मारला गेला. राजपुत्र कामबख्शहि असाच हैद्राबादच्या लढाईत मारला गेला. व बहादुरशहा गादीवर बसला. गादीवर बसल्यावर बहादुरशहानें गुरूंचा सन्मान केला. व त्यांना सैन्यांत मोठ्या हुद्याची जागा दिली. (The contemporary Historian Khafi Khan, who states that he (Govind) received rank in the Mughal army.) कांहींच्या मतें गुरूंना बहादुरशहानें दक्षिणेंत पाठविलें. पण कांहींच्या मतें ते दक्षिणेंत बंदाबैरागी यांस भेटण्याकरितां म्हणून आले. नांदेड येथें त्यांचा मुक्काम असतां पठाणांनीं त्यांच्यावर प्राणघातक हल्ला केला. त्या जखमा वाढत जाऊन शेवटीं त्यांतच त्यांचा अंत झाला. (१७०८)

गुरू गोविंदसिंहाचें इतिहासांत काय स्थान आहे, त्याचें काय भ्येय

होतें व ध्येयांत त्यांना किमपत यश मिळाले हा मोठा महत्वाचा प्रश्न आहे. गुरुगोविदांना शिखांचें गुरुपद वडिलाकडून प्राप्त झालें होतें व त्यांच्या मार्गे सत्ता व वजन हीं आनायासे चालून आलीं होनी. गुरु तेजबहादुरच्या मृत्यूनें त्यांच्या मनावर चिक्कालीन परिणाम केला असला पाहिजे गुरुतेजबहादुरच्या मृत्यूची कारण-मिमांसा कानोन्यानीं केली आहे. पण ती एकांगी वाटते. निवळ काश्मीरी जनतेच्या विनंतीवरून कीं तेजबहादुरांचें धर्मांतर झाल्यास आम्ही धर्मांतर करण्यास तयार आहोत, व ओरगजेवानें तेजबहादुरला धर्मांतर करण्नाबद्दल सांगितलें हें मनाला पटत नाही. हें विधान निमंशय एकांगी आहे मोगल इतिहासाचीं साधनें कानोन्यांनीं हाताळलीं अमती तर यांच्या या चरित्राला भरीवपणा आला असता खरी गोष्ट अशी की, जहांगीरच्या वेळेपासून शिखांचा संबंध राजकारणाशीं येऊ लागला होता. पंजाबांत त्यांना हळूहळू स्वतंत्र अस्तित्व येऊ लागलें होतें. गुरु तेजबहादुरच्या अद्भुतीत राजकीय व धार्मिक कारणांचें विचित्र मिश्रण झालें अमले पाहिजे याबद्दल कानोन्यांनीं जगा जग्राबदारपणानें लिहिण्यास हवें होते. असे म्हटल्या शिवाय राहवत नाही इतिहास म्हटला की त्यांत सत्याशिवाय दुसऱ्या कशाचेंच महत्त्व नाही. तेजबहादुरच्या जीवनाच्या आड निवळ धर्म कारण होते काय ? किंवा गुरु गोविदांसांचा उद्देश निवळ आपल्या समाजाची संघटना करावी एवढाच होता काय ? पित्याच्या वधाची स्मृति गुरु गोविदांच्या मनांतून कधींच नष्ट झाली नाही व ती होणें कधींच शक्य नव्हते. तत्कालीन राजकर्त्यांच्या नियंत्रणातून मुक्त व्हावें अशी आकांक्षा त्यांच्या मनांतून उदय पावली व या उद्देशानें त्यांनी पंजाबांतल्या पहाडी जिल्ह्यांतून आपली शक्ति वाढविण्या करितां पंधरा वीस वर्षे वास्तव्य केलें त्यांच्या वाढत्या शक्तिकडे मोगलांचें लक्ष वेधले व प्रथम त्यांच्या मांडलिक पहाडी राजांनीं व नंतर पंजाबच्या सुभेदागानें त्यांची शक्ति नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. याचा परिणाम असा झाला कीं त्यांना आनंदपूर सोडावें लागलें. पुढें बहादूर शाहाशी त्यांचा समेट झाला व ते दक्षिणेन आले. गुरु गोविदामिह हे शूर सेनापति, राजकारणपटू व तत्वज्ञानी व पहिल्या प्रतीचे कर्मयोगी

होते. मुलाच्या मृत्यूची बातमी ऐकिल्यावर त्यांनी मनावर त्याचा परिणाम होऊं दिला नाही. आपल्या दोन्ही मुलांस त्यांनी आनंदानें रणागणांवर जाण्याची परवानगी दिली. पित्याचा वध, पुत्रांचा वध, देशांतराची पाळी, पुत्रांचा रणागणांत मृत्यू हीं संकटें त्यांच्यावर एकामागून एक कोसळलीं असतां त्यांनीं धीर सोडला नाही व आपलें कार्य अव्याहात चालू ठेविलें. तें कार्य कोणतें होतें ?

कानोन्यांनी त्यांच्या कार्याची रूपरेषा खालील प्रमाणें दिली आहे.

“ त्यांची स्वदेश आणि स्वधर्म विषयक कामगिरी, पंजाबच्या स्वातंत्र्या करितां त्यांनीं मोगल साम्राज्याविरुद्ध चालविलेला लढा अद्वितीय शूरता व अलौकिक बुद्धिमत्ता आणि विद्वाना याचा एक समयावच्छेदानें त्यांच्या ठिकाणीं झालेला मिलाफ, विशेषता खालसा धर्म संस्थापक या दृष्टीनें त्यांचे इतिहासांतील उच्चस्थान. ”

कानोन्यांच्या वरील शब्दांशीं कुणाचाच मतभेद होणें शक्य नाहीं. गुरु गोविंदाचा उद्देश शिखांची संघटना करणें हा होता. पितृवधर्मे त्यांच्या या उद्देशाला चालना मिळाली तरी पुढे संघटनेकरितां संघटना हाच उद्देश प्रबल झाला. पंजाबांत शिखांना स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त करून देणाकडे त्यांनीं आपली सर्व शक्ति वेंचली. खालसाला शक्तिमान करण्याकरितां त्यांनीं केलेले उपाय पाहिले तर त्यांची गणना हिंदुस्थानांतील सर्वांत श्रेष्ठ अशा समाज सुधारकांत करण्याची इच्छा होतें. त्यांनीं जातिभेदाचें खालसांतून उच्चाटन केलें. क्षात्र तेजाची जागृति केली व एकीचा दिव्य मंत्र आपल्या समाजास दिला. सर्वांतर्यामी परमात्मा तोच आहे असें म्हणत व्यवहारांत जातिभेद पाळणारे ते पोकळ बडबड करणारे समदर्शिनःसुधारक नव्हते; तर आपले विचार कृतीत आणून दाखविणारे समवर्तिनःसुधारक होते. बेकीनीं बुजबुजलेल्या आपल्या समाजाला त्यांचा संदेश नेहमीच स्फूर्तिदायक ठरेल. त्यांचें कार्य बंदाच्या मृत्युनंतर पन्नास वर्षे पर्यंत सुप्तावस्थेंत राहिलें. इ. स. १७१९ मध्ये शिखांचा बीमोड असा झाला कीं, पन्नास साठ वर्षे पर्यंत त्यांनीं पुन्हां डोकें वर काढिलें नाहीं गुरु गोविंदाचें कार्य स्वप्नवत् झालें असतें.

भगवान बुद्धाच्या मार्गे अशोकानें जसें त्याच्या कार्याचा जगांत प्रसार केला तसेंच रणजातसिंहानें केलें. पंजाबांत व हिंदुस्थानांत शिखांना मान्यता प्राप्त करून दिली. पण रणजितसिंह झाला नसता तरी गुरू गोविंदाच्या कार्याचें महत्त्व कमी झालें नसतें. करारी योद्धा, उत्कृष्ट राजकारणपटु, मंत्रदृष्टा, समाजनेता, धर्मसंस्थापक व स्वातंत्र्यवीर गुरू गोविंदसिंहाच्या चरित्रास हिंदुस्थानच्या इतिहासास तोड नाही. शिवाजी महाराज राज्यसंस्थापक होते, धर्मसंस्थापक नव्हते. बुद्ध हा धर्मसंस्थापक होता व त्यानें समाजांत जातिभेद नष्ट करण्याचा महामंत्र मांगितला, पण तो योद्धा नव्हता, इतर आचार्यांनीं राजकारणांत भाग घेतला नाही व ज्यांनीं राजकारणांत कार्य केलें ते सुद्धां रास्त नव्हें; तर इतर राजांस हातीं धरून, चाणक्य व चंद्रगुप्त, अमात्यमाध्वन् हरिहर, हीं उदाहरणें वरील प्रकारचीं आहेत. पण गुरू गोविंदांत “ In him were united the qualities of religious leader and a warrior. He was a law giver in the pulpit. a champion in the field, a king on his Masnad and a fakir in the Society of the Khalsa.” (पान ३९)

अशा या महात्म्याचें चरित्र लिहून कानोल्यांनीं एक मोठी कामगिरी बजावली आहे. मराठी वाङ्मयांत गुरूगोविंदांचें हेंच एक चरित्र असावें, यांतच कानोल्यांच्या कामगिरीचें महत्त्व आहे. क्वचित् प्रसंगीं त्यांनीं अधिक साधनें हाताळावयास पाहिजे होती असें वाटल्या वाचून राहात नाहीं. तेगबहादूरचा मृत्यु हा प्रसंग आहे. क्वचित् प्रसंगीं त्यांनां स्वतःचें मत न देतां दोन्ही बाजू मांडल्या आहेत. गुरूगोविंदांचें दक्षिणेंत कां आगमन झालें हा तो प्रश्न होय. क्वचित् प्रसंगीं त्यांनीं शिखांच्या वाढत्या अस्वस्थतेचा साहजिकपणा स्पष्टपणें दाखविला नाही. हें लहानसें चरित्र एक विहंगम अवलोकन आहे. हें कबूल करूनही या गोष्टीचा निर्देश करण्यास हवा होता. तसेंच जेथील बहुजन समाज धर्मानें भिन्न होता असा पंजाब स्वतंत्र करणें हें गुरूगोविंदांचें ध्येय होतें कां आपल्या समाजाला संघटित करून पंजाबांत प्रबल करण्याचें होतें कां फक्त आपल्या समाजावर होत असलेल्या जुलुमाचा

प्रतिकार करावयाचा होता, कां आपल्या पयाचा प्रसार करावयाचा होता, याची स्पष्ट रूपरेखा कानोल्यांनीं दिली नाही. माझ्या मते आपल्या समाजावर होणाऱ्या जलुमापासून त्याला मुक्त करून आपला समाज जगाच्या व्यवहारात प्रबल व्हावा एतदर्थ त्यात क्षात्रतेजाची फुकर मारून त्याला देशांत सामाजिक व राजकीय महत्त्व प्राप्त करून देणें हें गुरुगोविदांचें ध्येय होतें. अल्पसंख्यांक शिखांचें पंजाबांत एकमेवाद्वितीय असें राजकीय वर्चस्व स्थापून रणजितसिंहानें गुरुगोविदांचें ध्येय उत्कृष्टपणें तडीस नेलें. शिवाजी महाराजापुढें देशस्वातंत्र्याची कल्पना होती. पण गुरुगोविदापुढें पंजाबांतील भिन्नधर्मीयांची सख्या पाहतां देशस्वातंत्र्याची कल्पना होती असें वाटत नाहीं. आपला समाज प्रबल सुसंघटित व राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाचा व्हावा हीच त्यांची इच्छा होती. धर्मप्रधान समाजाला राजकीय वर्चस्व प्राप्त झाल्याशिवाय त्या समाजाला टिकाव लागणें शक्य नाहीं हें त्यांनी ओळखलें व त्याकरितां त्यांनी आपलें सर्व आयुष्य वेचलें यामुळे शिवाजी महाराजांची व गुरुगोविदांची भूमिका भिन्न होती असें वाटतें. पंजाब व महाराष्ट्रांतील मुसलमान समाजाच्या संख्येच्या मुळेंच ही भूमिका भिन्न झाली असें म्हणतां येईल.

याचें विवेचन कानोल्यांनीं केलें असतें तर बरें झालें असतें असें वाटतें. कारण हा मुद्दा अत्यंत महत्त्वाचा आहे त्यामुळें कानोल्यांचा दृष्टिकोन किंचित भिन्न वाटतो. कानोल्याची भाषा ओघवती आहे. त्यांचें लिखाण म्हणजे गोदावरीचा अखंड प्रवाहच इतिहास संशोधकांतला कोरडेपण! त्यांच्यांत नाहीं. त्यांनी आपल्या जिवंत भावना या चरित्रांत ओतल्या आहेत. परिच्छेद या दृष्टीनें फार वाचनीय आहे. त्यांच्या इतर लिखाणांतही जिह्वाळा दिसून येतो. नादेड भागांतील कवी असोत वा सत, हंसराज सदानंद, प्रल्हाद सोनार व वामन पंडित इत्यादि कवीविषयींच्या लिखाणांत ते या मंडळीशीं समरस होऊन जातात. त्यांच्यांत संशोधकाच्या कष्टाळूपणा बरोबर वाङ्मयसेवकांच्या जिह्वाळ्याचें मिश्रण झालें आहे. त्यांचे इतर लेख यांची साक्ष देत आहेत. ते सर्व लेख

त्यांनीं एकत्र करून संकीर्ण निबंध म्हणून छपावेत अशो त्यांना नामची आग्रहाची विनंति आहे त्यांचें नांदेड येथील घर मराठवाड्यांतील अभ्यासी लोकांना यात्रेचें स्थान झालें आहे व त्यांच्या तेथील वास्तव्यामुल्ले नांदेडच्या विद्वानांची परंपरा अखंड चालली आहे. याची जाणीव मराठवाड्यांत आहे. पण बाहेरहि हें कळण्याकरितां त्यांचा निबंध संग्रह प्रसिद्ध होणें आवश्यक आहे. मराठवाड्यांतील या इतिहास संशोधकाला प्रणाम असो.

श्री. भगवान रघुनाथ कुळकर्णी.

ज्याप्रमाणें मराठवाड्यांतील उदयोन्मुख कवींत वा. रा. कांत यांची प्रामु-
ख्याने गणना करावी लागते त्याप्रमाणें मराठवाड्यांतील उदयोन्मुख
गद्य लेखक कोण असें विचारल्यास परभणीचे भगवान रघुनाथ कुळकर्णी उर्फ
बी. रघुनाथ यांचा नाम निर्देश करणें भाग आहे. बी. रघुनाथ यांनी काव्य
रचमा केली नाही असें नाही. फुलारी या नावांखालीं त्यांनीं केलेल्या कविता
किती तरी लोकप्रिय झाल्या होत्या.

होतात येरझारा दाराहुनी किती
मधुमास जीविताचे मिटलेच राहती ॥

हें भावगीत अथवा स्मृतीच्या ग वेली खालीं
बांधली समाध प्रीतीची
वरी झूल हो जिवाची घातली ॥

ही कविता वाचून फुलारी हे मराठवाड्यांतील तरुण कवींत मानाची जागा
लवकर पटकाविणार असें वाटलें होतें. पण लवकरच बी. रघुनाथांनी

कवितांचा कटाळा येऊन त्यानीं आपली दृष्टि गद्यलेखनाकडे वळविली. त्यांच्या लघुकथा निरनिराळ्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाल्या असून त्यांनी वाचकांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतले आहे. प्रेम आणि म्हातारें, पांखरू व पारधी, बेगम सकीना, जग कोणीकडे चालले आहे, या लघुकथा अव्वल दर्जाच्या मानण्यांत येतात. प्रादेशिक वातावरणाचे हुबेहुब चित्रण हे बी. रघुनाथ यांच्या लिखाणाचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणता येईल. अजून त्याचा लघुकथा संग्रह झाला नसल्याने (तो आतां प्रसिद्ध झाला आहे. प्रकाशक) त्या लघुकथाविषयीं तपशीलाने लिहितां येत नाहीं. पण त्यांची एक कथा 'ओऽऽ' ही नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे व त्यांतच बी. रघुनाथांच्या लिखाणाचे वैशिष्ट्य आपल्याला शोधावे लागेल.

'ओऽऽ' च्या कथानकाला सुरवात आगगाडींत होते व शेवट ही आगगाडींतच होतो. सुरूषंद्र हा क्रांतिकारी युवक हा भ्रिंतिकिटाचा असा गाडीत प्रवास करीत असतो. गाडींत त्याला नाना मारडीकर, नूरनगर येथील शाळेचे हेडमास्तर भेटतात. प्रवासांत त्यांचा वेळ मोठ्या मजेत जातो व त्यांच्या व्यक्तित्वाचा मनावर परिणाम होऊन नानासाहेब त्याला नूरनगर येथे उतरून आपल्या घरीं कांही दिवस राहण्याचा आग्रह करतात. सुरूषंद्र आपण ह्यूम पाइप कंपनीचे एजंट आहेत असें भासवितो. या दाढी दाढविलेल्या रुबावदार तरुणाविषयीं आपल्याला काय वाटते हें नानासाहेब आपल्या पुतणीला, आभावतीला, लिहिलेल्या पत्रांत खालील शब्दांत लिहितात.

ज्वलत् वैचारिक आणि कृतिपर जीवनाची अनिवार ओढ, प्रखर राष्ट्रीय भावना, संगीताची आवड अन् त्यांतलें कोतुकास्पद गम्य अशा कांहीं गुणांचा समुच्चय या दाढींत आहे... प्रामाणिकपणा अन् सामाजिक राजकीय विषयावर बोलतांना त्याच्या डोळ्यांत प्रदीप्त झाल्यासारखी वाटणारी अपूर्व मोहक ज्वाला यामुळे त्याचे भाषण फारच विलोभनीय अडबांध गकून वीस पंचवीस वर्षांपूर्वीच्या स्वप्न भूमींतच जणूं मी माझ्या वाटले. अन् कित्येक वेळां असाही भास झाला कीं आशाहीन वर्तमानाचे

सहकान्यासह वावरत आहे ! अन्राष्ट्रीय भावनांनी नमनसांत मी अगदी फुलून गेलों आहे ”

असा हा तरुण नानासाहेबांपासून निघून फलकपूरला येतो. या क्रांतिकारी तरुणाचा कॉलेज जीवनापासून निकटर्चा मैत्रीण सुमा येवलेकर, नवऱ्याने सोडल्यामुळे संगीताचा वर्ग चालवीत असते. तिच्या भेटीस तो जातो.

“ दिव्यावर ओप घेणाऱ्या पतंगासारखे तिचें लुब्ध, भुकेलें हृदय आत्मसमर्पणासाठीं पुन्हां जागें झालें ! सारे सामाजिक संकेत, मर्यादा, बंधनें झुगारून, सफलतेवांचून हुरहुरत पडलेलें, अनृप्त वासनांच्या कल्लोळानें व्याकुळ झालेलें आपलें जीवन—कुसू सुरूषच्या स्वाधीन करावें, अन् पण प्रीतीचें सुख तिच्या नशीबी नव्हतें ! पुन्हां तिच्या रात्रीं नेहमींच्या असमाधानानें हुंकारत राहिल्या ! ”

या देखण्या, गानलुब्ध, क्रांतिकारी तरुणाचें प्रेम आभावनीवर जडलें होतें. ज्वलन ज्वाळ विचारांची व अजून अभ्यास करीत असलेली ती तरुणी म्हणजे नानासाहेब माडोंकराचा पुतण। हानी. नानासाहेबाकडून घेतलेले चाळीस रुपये आभावतांम परत देण्याच्या निमित्ताने झालेल्या पत्रव्यवहारावरून त्यांची गांठ पडली. नूरनगरला असताना नानासाहेबांच्या केलेल्या वर्णनावरूनच सुरूषचद्राच्या मनात आभावतीबद्दल कुतूहल निर्माण झाले. त्यावेळची त्याची स्थिति खालील शब्दांत वर्णिली आहे.

“ ज्या आभावतीला आपण कधीं पाहिलें नाहीं तिजविषयी आपल्या मनांत विचार तरी कां असावें, हें मला समजेनासें झालें. बुरख्यांतल्या युवतीचे ओझरतें हसू दिमावें, तणा क्षितिजाच्या कडा उजळलेल्या दिसल्या. वद्याष्टमीचा चंद्र हळू हळू वर सरकू लागला..... त्या चंद्रबिंबांतून एका परिणत यौवनेचें चित्र मला दिसू लागलें..... कसलें तरी रोमांचकारी क्रांत्युन्मुख गीत ती गुणगुणत होती..... तिचें प्रेरकशील नेत्र जीवनाचें प्रदीप्त स्फुलिंग फुलवीतच उघडत मिटत होतें कीं काय न कळें ! हातात

क्षितिजाच्या या कडेपासून त्याकडेपर्यंत पसरलेलें एक तिरंगी निशाण होतें आणि त्याची फडफड सबंध विश्वात निनादत होती. सौंदर्याच्या मामान्य सीमा पलीकडले कांही तरी स्वर्गीय, स्वर्गम्य, भावगम्य, अनुपम, अभिजात आणि मधुरोत्कट असें तिच्या रूपात होते.”

पुढे आभावतीशीं त्याचा वादविवाद झाला. दुसऱ्या खेपेस मुरूपनें तिला मिरवणुकीच्या अग्रभागी झेडा हातांत धरून गाणे गात जात अमनांना आभा दिसली. नंतर त्याच्या वारवार गाठी भेटी पडल्या “ काहीं विशाल कल्पना, उदात्त आकांक्षा, उच्चतर ध्येये, यांनीं सतत प्रेरक आणि पूरक ठरणार्या, कांही तरी दैवी अंश घेऊनच अवतरलेल्या स्त्री सौंदर्याचे क्षणिक सान्निध्य देवाल किति श्रेष्ठ प्रकारचें ! माझ्या आजवरच्या आयुष्यांत अशा प्रकारची सौंदर्यशालिनी मला कोणी भेटली असेल तर ती फक्त आभावती,”

पुढे मुरूप नागपूरकडे जातो. त्याचे गहकरी एका मागून एक पकडले जातात व त्याच्या पाठीमागे पण पोलमाना मसेमिरा लागता. अशा परिस्थितीत तो आभाला एक दिवसाकगिता भेटून जाण्याकगितां बोलावता ती जाते व एक रात्र त्याच्यापाशीं राहून परत येते “ तुझ्या त्या एका रात्राच्या सान्निध्यानें भविष्यांतल्या कैक रात्रा उजळून गेल्यासारख्या मला दिसल्या . . . स्वर्ग आणि स्वप्न यांना साखेच पूरक ठरणारे तुझे तें अनुपम लावण्य . . . आभा, माझ्या प्रीतीला तूं होकार दिला आहेस तो कोणत्या जीवनाच्या संमोहनें ? माझ्या असमाधानाची छाया तुझ्या जीवन पथावर पसरलेली पाहणें मला कालत्रयी ही रुचणार नाही ” तिची गाठ पडत नाही व पडण्यासारखी परिस्थिती नाहीं हें पाहून मुरूपचें मन तळमळून येतें व तो म्हणतो, “ आभा आपले आयुष्य म्हणजे आपणच घातलेल्या अनंत आर्त हाका आहेत नुसत्या जीवनाच्या अस्तमानापर्यंत त्या हाकांना ‘ ओ ’ ऐकण्याची आपली धडपड सप्त तर नाहीच पण जीविताच्या सूत्र धारांत आपली प्रत्येक हाक मोठ्या आस्थेनें ऐकून, तेवढ्याच तत्परतेने ओ दिली आहे असेंही कधी अनुभवास येत नाही !

पुढें सुरूपला पकडण्यांत येतें. आभा ही मजूर परिषदेच्या कार्यांत पकडली जातें, नाना माडीकरांचा एका ज्ञानीय दंग्यांत बळी पडतो सुरूपला पकडून गाडीतून नेत असतां फलकपूरच्या स्टेशनावर सुमाची व त्याची एक क्षणा करताच गांठ पडते व गाडी पुढें निघून जाते.

असो एकदरीत या कादंबरीचा नायक सुरूपचंद्र व नायिका आभावती ही आहेत आभावतीविषयी माहिती मिळते ती हीच की, नाना साहेबांची ती पुतणी, फलकपूरला अभ्यासासाठी राहिलेली असते, उज्ज्वल विचाराची व देशासाठी तळमळणारी ती एक तरुणी असते. मजुरांच्या चळवळींत ती लक्ष घालीत असते व शेवटी त्यांत पकडली जाते. ती रसिक वृत्तीची तरुणी आहे खोलीची सजावट करण्यांत ती तरबेज आहे. (पान ५५) तिच्या रूढ वर्णनांत बी. रघुनाथानीं आपली पूर्ण प्रतिभा खर्ची घातली आहे. पण इतकें असूनहि आभावतीचें पात्र ठसठशीत असें निर्माण झालें नाहीं. सर्व लघुकथा वाचून खाली ठेवल्यानंतर आभावतीविषयी काय वाटतें? सारें चित्र धिर- विरीत वस्त्राखाली झांकलेलें. आकृति मोहक असावी असें वाटावें, अस्पष्टपणें व दुरून कुठून तरी मधुर हास्याच्या लहरी निघून वातावरण प्रसन्न करताहेत असें वाटावें पण त्याची स्पष्ट रूपरेखा समजू नये. बिनमोल अशा बुरख्या- खालीं ती आकृति लपलेली असावी व आपल्याला या तरुणीचें सौंदर्य पाहण्यास सांपडूं नये याची हुशुर लागावी तद्वत् आभावतीचें पात्र पाहून वाटतें. आधीं या कथेंतील ठळक पात्रें म्हणजे सुरूपचंद्र, काभा, सुमा व नाना. बाकींच्या विषयीं तर जास्त विचार सुद्धां करता येत नाहीं. पण असलेली ही चार पात्रें सुद्धां एक भूलिघूस असलेल्या मोहक आवरणाच्या आंत लपेटलेली वाटतात. सुरूपचंद्राचा क्रांतिवाद सुद्धां चंद्र प्रकाशांतील या अद्भुत व अननुभूत वातावरणांत विलीन झाल्यासारखा वाटतो. तो स्वभावतः रसिक आहे. भावनावश आहे. स्वप्नरंजित सृष्टीचा उपभोग घेण्याइतका तो काव्यप्रिय आहे. आभाला पाहण्यापूर्वीच तिच्याविषयी तो विव्ध होतो. सुमा येवलेकर सारख्या दीर्घकालीन मैत्रिणीविषयी त्याला प्रेम भावना वाटत नाहींत; पण त्या उलट जिला कधींच वाहिलें नाहीं, अशा आभावविषयीचें पूर्ण

चित्र तो मनानें उत्पन्न करतो नि त्यांत रंगून जातो. त्याला कारण म्हणजे चंद्राविषयी त्याच्या मनांत आसवित होय. आपल्या पत्रांत त्यानें ही गोष्ट स्पष्टपणें सांगितली आहे. चतुर्थीच्या चंद्रावरून त्याचें नाव मुरूपचंद्र ठेवण्यांत आलें. “ मला आई नमली तरी एखाद्या प्रेमळ स्त्रीच्या कौतुकलेल्या स्पर्शा इतकेंच त्या चंद्र प्रकाशाच्या स्निग्धतेनें मला सुखावलें आहे. आणि चंद्राकडे बघून आईचो उणीव मी कैक वेळा विमरलों आहे या नंतर अभ्यासून कंटाळलेल्या रात्री येऊ लागल्या मित्रांच्या सगतींतील अनुभवलेल्या गमती, मानसिक वातावरण फुलारून टाकणाऱ्या ह्मच्या नाजूक मनाच्या मैत्रिणीचा सहवास, याही गोष्टीचा पुऱ्हां प्रत्यय चंद्र दर्शनानें लाभला .. काहीं तरी अधिक निकटच्या वाटणाऱ्या स्नेहमय भावनायुत शब्दांची वाट पाहात मी शय्येवर पडलों आहे, तोंच काय चमत्कार, चंद्राबिंब आपल्या सौम्य मनोहर तेजानें नटलेलें दिसून सारी सृष्टि दिव्य शांतींत विलीन होत आहे, अन् माझी सारी चलन शक्ति जादूनें भारल्यासारखी होऊन मी मवेदन रहित होत आहे. अशा तऱ्हेचा अनुभव त्यावेळीं येत असे.

चंद्र प्रकाशाची इतकी आवड सुरुपला होती. यावरून सिनेमातील नंगाली पदाची आठवण होते.

जे लगने जनम निलाम येदू दुनियार घरे

चांद उठेचिलो गगने ।

पण चंद्र प्रकाश मनोहर व विलोभनीय तरी. त्या प्रकाशांतील सर्व वस्तु अस्पष्ट, आकर्षक नि अतएव अद्भुत वाटतात. चंद्रप्रकाशांतील वस्तूंत नि सूर्याच्या प्रखर प्रकाशांत पाहिलेल्या त्याच वस्तूंत व्यवहार व काव्य, भावना व बुद्धि इतपत फरक पडतो ज्या चंद्रप्रकाशाकडे सुरुपला इतकी ओढ त्याची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टीच अद्भुतरम्य होती यांत शका नाही. त्यांचीच काय पण बी रघुनाथांचीच ओढ अद्भुतरम्यतेकडे असावी असें वाटतें. कोणत्याही पात्राचे रेखीव अवयव उघडून दाखवून त्यांचीं सुख दुःखें, त्यांचे भलेबरे व्यवहार व त्याची इच्छा आकांक्षा वाचकांसमोर आणून

बाचकासारखीच ती माणसें आहेत हें न दाखवितां केवळ आभासमय असलेली आभावनी, या आभासावर प्रेम करणारा सुरूप व त्याच्यावर प्रेम करणारी सुमा ही मोहक व साजरी पण अस्पष्ट पात्रे निर्माण करून व त्यावर चद्रप्रकाशाचें झिरझिरीत आवरण टाकून बी. रघुनाथांनी आपली अद्भुताची ओढ दाखविली आहे. अशा या गोड, चटका लावणाऱ्या पण अस्पष्टपणामुळे बी. रघुनाथांनी तुलना वामन चोरघड्यांशी करण्याचा मोह होतो. बी. रघुनाथांची शब्द सृष्टि केवळ मनोहर आहे. त्यांच्या उपमा बहारीच्या आहेत. दिवाकर कृष्णांना हेवा वाटावा इतकी नयारी त्यांनी या बाबतीत कमावली आहे.

“एखाद्या म्हाताऱ्या बाईनें चालतां चालतां एकदम अवसानहीन होऊन मटकन् खालीं बमावें, तसा सूर्यास्त झाला.”, “वनवासी सीतेसाठीं हनुमता बरोबर द्यावयाला रामचद्राजमळ मुद्रिका होती ! अलकापुरीकडे निघालेल्या मेघदूताजवळ, आपल्या प्रियतमेला निरोप म्हणून द्यावयाला, बदिस्त यक्षाजवळ निदान शब्द तरी होते—पण, सुरूप !”, बुरख्यांतील युवतीचें ओझर्तें हसू दिमावें, तशा क्षितिजाच्या कडा उजळलेल्या, आभाळ तर असें कांही चमत्कारक झालें कीं, केव्हांहि त्याकडे पाहिलें कीं एखाद्या भल्या मोठ्या पिजऱ्यांन जबरदस्तीनें कोडल्यासारखें वाटावें, एखाद्या सुंदर वाटिकेवर आस्मित अधार पडला जावा, धड फुलेंहि नाहीत आणि फिरण्याचेंहि सुख नाही अशाच तऱ्हेचें आयुष्य तिच्या वांटघाला आलें होतें. “हें जीवन म्हणजे सदैव रिकामा राहणारा एक कलशच नाही कां ? आपल्या जीविताचा घट केवळ मधूनें अन् तो ही कांठीकांठ भरून असा कोण चालता झाला आहे.”

अशा किती तरी मनोहर वाक्यांची पाखरण बी. रघुनाथांनीं खुल्या हातानें केली आहे. या लहान वयांत त्यांच्या या कृतीकडे पाहून त्यांच्या उज्वळ भविष्याबद्दल आशा वाटते. या तरुण लेखकाचें स्वागत असो.

मराठी वाङ्मयांतील आपल्या विषयींचे उल्लेख

गेल्या कांहीं वर्षांपासून मराठी साहित्यांत बऱ्याच पुस्तकांची दरवर्षी भर पडत चालली आहे. विशेषतः कादंबऱ्या व लघुकथांनी तर या बाबतीत अघाडी मारली आहे, या कादंबऱ्या व लघुकथांत वर्णिलेले प्रसंग व घातलेली पार्श्वभूमी पाहून कांहीं ठळक सिद्धांत काढता येण्यासारखे आहेत. आजच्या लेखांत फक्त एका विषयाविषयी विवेचन करणें आहे आणि तो विषय म्हणजे ललित वाङ्मयांत मराठवाड्याविषयी व एकंदरीत निजाम प्रांताविषयी कांहीं उल्लेख आहेत का व असले तर ते कशा प्रकारचे आहेत. या बद्दल लेखनाचा विषय मर्यादित आहे हें दिसून येईल. गेल्या पांच सात वर्षांत माझ्या नजरे खालून जवळ जवळ दोन अडीचशें कादंबऱ्या व तीस बस्तीस लघुकथांचे संग्रह गेले आहेत त्यांत दहा पांच पुस्तकांमधूनच काय ते हैद्राबादे विषयी व मराठवाड्यांतल्या गांवाविषयी उल्लेख आढळून आले. अर्थात् मी वाचलेल्या पुस्तकांविषयीच मी लिहीत आहे.

ग. हरिनारायण आपटे यांच्या “मधली स्थिनींतला” खलपुरुष गोविंदराव हा अनन्विन कृत्ये करून तीं पचविण्यासाठी म्हणून मोगलाईत म्हणजे हैद्राबादेम जातो आहे असे दाखविले आहे पण पोलीसांच्या कौशल्याने त्याला पुण्यालाच स्टेशनवर पकडण्यांत आले व मोगलाईत जाण्याचा त्याचा बेत ढासळला फडक्यांच्या कादंबऱ्यांत हैद्राबादेविषयी उल्लेख बरेच आढळतात याला कारण त्यांनी केलेला हैद्राबादचा प्रवास दिसतो. अन्तर्भाव ‘माहित्य आणि संसार’ पुस्तकांत त्यांनी लिहल्याप्रमाणे हिंदुस्थानातील निरनिराळी स्थळे कादंबऱ्यातून घातल्यामुळे वाचकांचे लक्ष कादंबरीकडे वेधते. त्यांच्या काश्मीरी गुलाब कादंबरींतल्या मिसस लीलावती धारकर या हैद्राबादचे अधिकारी धारकर यांच्या पत्नी आहेत असे दाखविले आहे. पण मिसस धारकरचा उल्लेख त्यांच्या मुंबईच्या वास्तव्याच्याच वेळचा दाखविल्यामुळे हैद्राबादचा उल्लेख नुमता पुढट आला आहे. फडक्यांच्या ‘प्रवामी’ कादंबरीमध्ये चंचल बांदकराला हैद्राबादेच्या कोण्या जहांगीरदागने मागणी घातली आहे व तिच्या करिता तीस हजार रुपये बँकेत ठेवले आहेत. चंचल बांदकरने हैद्राबादच्या त्या जहांगीरदागऱ्याची मागणी कबूल केली व रक्कम भाऊ (नायक) याला सोडून ती हैद्राबादेस निघून गेली पुढे बरेच दिवस पर्यंत तिचा व त्याचा गाठ पडली नाही आणि नंतर पडला ती नीलावरीच्या घरी मुंबईम हैद्राबादचा जहांगीरदार मेल्या वर ती दुसऱ्या जहांगीरदागकडे जाऊन राहिली ती क्रूर होता शिकार करणे, मद्यपान करणे, व सुखोपभोग करणे हे सर्व ती इतक्या आवेशाने व क्रूरपणाने करी की चंचल झुरणीस लागली.

अशी हकीकत फडक्यांनी रंगविली आहे त्याच्या बारा तेरा कादंबऱ्या मधून आलाहाबाद कलकत्ता, लाहोर, ओरिसा, मद्रास, मिथ वगैरे सर्व प्रांताचे उल्लेख आहेत पण हैद्राबादेविषयी उल्लेख काय ते ‘उद्धार’ व ‘प्रवामी’ मध्ये आढळतात. आणि ते उल्लेख म्हणजे अशा प्रकारचे. नाही म्हणायला त्यांच्या संजीवन नाटकाची पार्श्वभूमी ही सर्व हैद्राबाद संस्थानांतली आहे. हैद्राबाद, विकाराबाद, वगैरे स्थळे त्यांत आली आहेत व कांचन

हैद्राबादचाच दाखविला आहे. हें सर्व वाचतांना निजाम प्रांतीयांना एक प्रकारचा आपलेपणा वाटतो.

सध्यां मराठी वाङ्मय क्षेत्रांत चमकणारे लेखक म्हणजे जोशा, फडके, खांडेकर, माडखालकर, वरेरकर वगैरे कादंबरीकार व जोशी, दौडकर, सरदेसाई वगैरे लघुकथा लेखक होत. नाटककारांत अत्र्याचे नाव सर्वतोमुखा आहे हें सांगावयास नकोच त्याच्या वाङ्मयीन प्रविभेच्या विहागाला महाराष्ट्र सोडून द्या, हिंदुस्थान पुरत नाही; पण मराठवाड्याच्या जीवनाचे पुसट सुद्धां चित्र त्यांच्या वाङ्मयात उमटत नाही, हे केवळ मराठवाड्याचें दुर्दैवच समजायचें कां कट समजायचा? तेलंगण प्रांता विषयीं एकत्र उल्लेख माझ्या वाचनांत आला श्वेतावरा कादंबरीतील खल पुरुष मोकाशी हा तेलंगण प्रांताचा रहाणारा असून त्याचें मूळ नांव राजय्या पोपटय्या होतें. तो एका क्रांतिकारक टोळीचा सभासद होता असें दाखविले आहे. तेलंगणामध्ये पोपटय्या हे नाव कधीं सांपडेल की नाही शकाच आहे यापेक्षां ही विस्मय कारक गोष्ट म्हणजे लेखकांत हैद्राबादच्या भूगोलाचें शोचनीय अज्ञान होय. जानकीबाई देसाईची 'पातिव्रत्याचा कसांटा' ही कादंबरी याचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे नायक बापूमाहेब हे निजाम इलाख्यांत तुंगभद्रेच्या काठी मुर्गागवाड येथे राहतात ते जव्हेच्याचा धंदा करीत पण परिस्थिति खालावलेली होती. त्यांची पत्नी इंदिरा ही अनिजय मुंदर व सुशील दाखविली आहे. दुर्दैवाने बापूमाहेब आजारी पडतात. व त्यांना औषध पाण्याचा पण पंचाईत पडते इ घरांत एक नाकर व मालकरीण यांभवाय दुमरें कोणी नसते मग इंदिरा शेवटी डोक्यावर बुगळा घेऊन तेथील हकीम हाफीज याजकडे दिलेले कर्जाचे पैसे परत घेण्याकरिता जातें तो तिच्याशी अधिक प्रसंग करण्याचा प्रयत्न करतो. पण ती नेथून निमटते व गांवचे कार्जाकडे दाद मागण्यास जाते हा काजी गांवचा न्यायाधीश असतो. याची एक प्रिया जुलेखा म्हणून होती. पण तिनें याला सोडून निजाम साहेबाच्या मेहुण्याशी लग्न लाविलेलें आहे. त्यामुळे काजी विरह दुःख भांगीत असतो. काजाची नजर इंदिरेवर पडते व ती तिची अभिलाषा धरतो व हकीमाशीं कारस्थान करतो.

बापू साहेबांला आजारी अवस्थेन त्याला विष देऊन मारण्या करितां काजी हकीमाला त्याच्याकडे पाठवितां. पण हकीम त्याला फक्त चोवीस ताम मृनवन पाडील असे ओपय देतां. पुढे काजी व हकीम हे दोघे बापूसाहेबांचें प्रेन उचलून जवळच असलेल्या तुंगभद्रेंत टाकतात. काजी इदिरेंला आपल्या बरी नेऊन ठेवतां. बापूसाहेबांचे शरीर वहात वहात निजाम सरकारच्या उद्यानांत येतें. “बापूसाहेबांचा मूर्छित पण अक्षत देह तुंगेच्या एका मोठ्या कालव्यांतून वहात वहात तीरावर असलेल्या निजाम सरकारच्या एका उद्यानांत आला. तुंगेच्या तीरी गहानीं एक टोलेजंग वाडा बांधला होता व त्या ठिकाणी ते केव्हा केव्हा येऊन राहात. त्यांचें तें राहाणें अन्यत गुप्त अमल्यामुळें मेनापती व प्रधान यांच्या शिवाय इतर कोणालाही माहींत नसे.” पुढे मग निजाम सरकारनीं काजीला एकडलें व बापूसाहेब व इदिरेंचें मीलन करून दिलें. हकीमाला पश्चात्ताप आला. मूशीराबादेहून निघाला तो बऱ्याच दऱ्याखांच्या ओलाडून निजाम सरकारच्या उद्यानांत पोहोंचला वगैरे. तुंगभद्रा कोणत्यापार्शी निजाम इलाख्यांत येऊन अलमपूरपाशी कृष्णेन गेऊन मिलते. तिच्या नाठावरचीं दर्गा खोरी, किंवा निजाम सरकारचा बंगला की तेथील वास्तव्याचो माहिती प्रधान व मेनापती याशिवाय दुसऱ्याला नाहीं. हें सर्व माझ्या प्रवासांत मला आढळले नाहीं. अशी विकृत माहिती गैर समजाला कारण होतें “माझे रामायण” कादंबरीतील पार्श्वभूमी कुठली आहे हें सांगणें नकोच.

आपल्या येथील फिरस्त्याच्या “मेव्यांत” मात्र खास मछली कमानची छटा उतरली आहे. बिदाई जलसा, कर्दाम वाद, व मोटार सव्हिस वगैरे लेख प्रादेशिक वाङ्मयाची वैभवस्थानेंच आहेत असें म्हटलें पाहिजे. मराठी लघुकथामधून सुद्धां मराठवाड्याविषयीं उल्लेख फारच कमी आढळतात. राजहंस मासिकांत कांहीं लघुकथामधून हैद्राबादची पार्श्वभूमी घेतली गेली आहे. तरी पण स्थानिक लघुकथा लेखकांनी सुद्धां या बाबतींत महाराष्ट्रांतील लेखकांचा विचारसरणीच ग्रहण केली आहे. ‘मे लाभे प्रेमळांता’ या लघुकथेंत खलपुरुष हा हैद्राबादचा एक जहागिरदार दाखविला आहे. तो उर्दू

मिश्रित मराठी बोलणारा, व निर्जीव दाखविला आहे तो मेल्यावर नायकानें नायिकेशीं पुनर्विवाह लाविला आहे असें दाखविलें आहे. एकां लघुकथेत नायक एच. सी. एस. झाला आहे असें दाखविलें आहे. मागे 'यशवन' मध्ये (मला नक्की आठवत नाही) 'पद्मिनी फिरती दारोदार' कां कायशा लघुकथेतील फौजदार प्रवाशाला विचारतो,

“कुठले राहणारे”

“उरुस—गांवचे”

“हः—मस्थानी प्रजा”

स्वरातला उपरोध अतःकरण भेदल्याशिवाय राहता नाही गुलबर्ग्याचे श्री. रॉय किणीकर हे सुद्धा एका नाटिकेत हैद्राबादच्या जहागिरदारानें नायिकेला मागणी घातल्याचें दाखवितात व यांना परिणाम नायकाच्या मनावर झाला असें सूचित करतात त्यांच्या इतर लघुकथा किंवा कादंबऱ्या अजून माझ्या पाहण्यांत आल्या नाहीत पण त्या मधून सुद्धा या प्रांताचें वानावरण चात्रल गेलें नाही असें ममजतें एकूण काय की कादंबऱ्या काय ती लघुकथा काय, चाळीस लाख लोकांचा मराठवाडा असुलेखाने मृतवत् झाला आहे.

काव्यांमधून सुद्धा हीच हाकाटी दिसून येते नांदापूरकराच्या 'वाग्विलासांत' 'पूर्णा काठी' कविता पूर्णा नदीचा काठ डोंळ्या समोर आणते, कांत यांचें गोदागीत गोदावरी नदीचा मदगर्भार ध्वनि कानात घुमवितें, झालें, बाकीच्या कवींनीं या प्रांतापासून स्फूर्ति घेणें टाळल्या सारखेच दिसतें. रा महाजनाना सिंहगडापासून स्फूर्ति मिळते पण परांडा, देवगिरि, वगैरे इतिहास प्रसिद्ध किल्ले कांहींच सदेश त्यांच्यापाशी पाहोंचवीत नाहीत. कै. नरसीकर यांनी देवगिरि लाव्य लिहिलेलें माझ्या पाहण्यांत आलें आहे. पण तें छापलें गेलें नाही तें छापले असतें तर प्रादेशिक काव्याचा उत्कृष्ट नमूना डोंळ्या समोर दिसला असता. पण मराठवाड्याच्या सारस्वताच्या दुर्दैवानें श्री. नरसीकर यांना तरुण वयांत काळानें आपल्या ओढून नेले. प्रादेशिक

वाङ्मयाची परंपरा महाराष्ट्रांत अजून पूर्णपणे रुढ झाली नाही तरी पण निरनिराळ्या लेखकांनी आपल्या कादंबऱ्या नाटकांतून निरनिराळीं स्थळ घालून ही उणीव दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. नागपूर प्रांताची पार्श्वभूमी शाप, धवधब्याच्या धारेंत, गोंडवनांतील प्रियंवदा, ध्येयाकडे, हिंदोळघावर वगैरे कादंबऱ्यांतून दिसून येते, मुंबई पुण्याचे उल्लेख तर पुसूच नका, त्यांतल्या त्यांत नायक नायिकांच्या पदाघातांनी चौपाटीच्या वाळूची माती झाली आहे व फर्ग्युसन कॉलेजच्या मागची टेकडी झिजून सपाट झाली आहे कोकणचें वातावरण दोन ध्रुव वगैरे कादंबऱ्यांतून प्रगट झालें आहे गोमांतकाला तर सुखठणकर (सह्याद्रीच्या पायथ्याशी) सरदेसाई (कल्पवृक्षाच्या छायेत) व सांवडेकर, बोरीकर इत्यादि नामांक्ति लेखक मिळाले आहेत. पण मराठवाड्याला अजून कोणीच साहित्यिक मिळाला नाही. महाराष्ट्रीय लेखकांची प्रतिभा सोलापूरच्या अलीकडे व मनमाडच्या अलीकडे येण्यास कां बिचकते कळत नाही आणि ती हैद्राबादेपर्यंत बालीच तरी पुण्याचे किंवा नागपूरचें रिटर्न तिकीट घिशांत ठेवूनच येते, म्हणजे चौवीस तासांच्यावर इकडे राहायला नको. त्यामुळे अगोदर एतत्या भागाचें वर्णन नाहीच पण असलें तरी विकृत नी भडक स्वरूपांत वर्णन केलेलें आढळतें. हा भाग म्हणजे मोगलाई, वाटेल तीं कृत्ये इकडे पचूं शकतात (मधली स्थिती, ह. ना. आपटे), इकडे तेलगणांत गुप्त टोळ्या आहेत, (श्वेतांबरा) इकडचे जहागिरदार गवाळे, निसर्ग व पैसेवाले व क्षुशालचेंडू आहेत, (प्रेमलाभे प्रेमळांना या लघुकथेंत) संस्थानांतला ब्रम्हदेवच निराळा, (पद्मिनी फिरती दारोदार या लघुकथेंत) कळावंति-णीकरितां तीस हजार रुपये काढून ठेवणारे जहागिरदार येथें आहेत. (प्रवासी. ना. सी. फडके) येथें ब्राम्हण लोकांत ही गोषा आहे. (पातिव्रत्याची कसोटी जानकीबाई कृत) येथें हकीम लोक सुद्धां अत्याचार करूं शकतात वगैरे अत्यंत भडक नी विकृत चित्रण येथील परिस्थितीचें करण्यांत येतें. या अन्यायाचें परिमार्जन झालें पाहिजे. चाळीस लाख लोकांच्या कांहींच आकांक्षा, इच्छा वगैरे नसतील कां ? त्या सर्व वर

वर्णिल्या सारख्याच आहेत का ? पण सर्वांत अक्षम्य अपराध आपल्या येथील लेखकांचा आहे देवगिरी, परांडा, गोवळकोंडा, बीदर वगैरे प्रख्यात किल्ले, पैठण, आंबेजोगाई, ओढा, परळी, तुळजापूर (मेडोज टेलरनें तुळजापूरचें वर्णन आपल्या 'तारा' कादवरींत उत्कृष्ट केलें आहे) गाणगापूर, माहूर जांब वगैरे क्षेत्रे, असई उद्गीर राक्षस भुवनचीं रणक्षेत्रे, विठ्ठल सुंदर, जानोजी निवाळकर, रावरंभासारखे रणझुझार योद्धे, ज्ञानेश्वर, रामपास, एकनाथ, दासोपंत वगैरे संत कवी, गोदावरी, कृष्णा, तुंगभद्रा व भीमा सारख्या नद्या जेथें आहेत त्यांत आमच्या लेखकांना स्फूर्ति सांपडू नये हें आमचें केवढें दुर्दैव होय ! मराठवाड्याच्या लेखकांना माझा खुला सवाल आहे. मराठवाड्याची साहित्य भूमि निर्वीनिल सारखी झाली आहे काय ?

समाप्त

